

Via Afrika

Xitsonga Ririmi

ra le Kaya

Our Teachers. Our Future.

Giredi 12 Study Guide

C.S. Mabunda, S.J.Chavalala

Study Guide

Via Afrika

Xitsonga Ririmis ra le Kaya

Giredi 12

Our Teachers. Our Future.

Nongonoko

---

1. Swihluvi swa mbulavulo
2. Swaiaki swa marito
3. Maendli
4. Ku hlaya na ku langutisa
5. Ku tsala na ku andlala
6. Ku yingisela na ku vulavula
7. Mapapila ya swikambelo

Swihluvi swa mbulavulo

Loko hi ri karhi hi vulavula kumbe ku tsala ririm i ra Xitsonga hi tirhisa Swihluvi swa mbulavulo. Hi na tinxaka leti landzelaka ta swihluvi swa mbulavulo:

Maviti, maendli, masivi, mabumabumeri, maencisi, mahlamari, maengeteri na mahlanganisi.

Riviti

Riviti i rito leri kombaka vukona bya n'wanchumu kumbe xanchumu xi vitaniwaka hi rona. Ku ni tinxaka ta mune ta maviti.

- (a) Rivotavito : leri i riviti leri thyiweke xan'wanchumu. Nchumu lowu wu nyikiwile vito leri wu hlawulekisaka exikarhi ka man'wana maviti. Xikombiso: Pitori, Hlamarisa, Mahlori na man'wana.
- (b) Rivitaswilo : leri i riviti leri hi kombaka rixaka ra xanchumu xa kona wu va wu yimele minchumu hinkwayo ya rixaka rero. Xikombiso: munhu, mbuti, ntshava, mufana na man'wana.
- (c) Rivotantlawa : leri i riviti leri kombaka ntlawa wa swilo. Xikombiso: tshwinga, xichocho, tshengwe na man'wana.
- (d) Rivitaswianakanyiwa: leri i riviti leri kombaka xan'wanchumu lexi nga voniwiki hi mahlo, kambe xi vumbeka emiehleketweni. Xikombiso: vuloyi, vulolo, vutivi na man'wana.

Mintlawa ya maviti

Ntlawa	Xirhangi	Ntsengo	Xikombiso
1	mu-	Vun'we	Mutirhi
2	va-	Vunyingi	Vatirhi
1a	-	Vun'we	Kokwana
2a	va-	Vunyingi	Vakokwana
3	mu-	Vun'we	Murhi
4	mi-	Vunyingi	Mirhi
5	ri-	Vun'we	Ribye
6	ma-	Vunyingi	Maribye
7	xi-	Vun'we	Xikolo
8	swi-	Vunyingi	Swikolo
9	yi(n)	Vun'we	Yindlu
10	ti(n)	Vunyingi	Tindlu
11	ri-	Vun'we	Rintiho
14	vu-	Xihavantsengo	Vuputsu

15	ku-	Xihavantsengo	Ku tirha
16	Ha	Xihavantsengo	Handle
17	ku-	Xihavantsengo	Kusuhi
18	mu-	Xihavantsengo	Ndzhaku
21	dyi-	Vun'we	Dyinambu

Swiaki swa marito

Marito ya Xitsonga ya vumbiwile hi mapeletwana. Mapeletwana na wona ma akiwile hi switwari na switatisi. Handle ka switwari na switatisi mpfumawulo wa ririm i wu nge vi kona.

Tinxaka ta swiaki swa marito

Marito ya Xitsonga ya akiwile hi swiaki leswi landzelaka: Xirhangi, rimitsu, nsinya, xilandzi kumbe xiheteleri.

Xirhangi

Xirhangi i xiaki xa rito kumbe mofimi leyi kumekaka eku sunguleni ka riviti.

Ntirho wa xirhangi

1. I ku hi komba ntlawa lowu riviti ri welaka eka wona,
ku katsa na ku hi komba vun'we kumbe vunyingi bya rito.
Xik: Mukamberi >**mu-**, i xirhangi xa ntlawa wa 1eka vun'we.
mutwa> **mu-** , i xirhangi xa ntlawa wa 3 eka vun'we.

2. I ku hi komba ntsongahato, Maviti ya nga tsongahatiwa hi tindlela leti landzelaka:
  - a) Ku komba vuntsongo hi xiyimo: Xik: tafula – **xitafulana**.
  - b) Ku komba vuntsongo hi ku ku monya kumbe ku sola: Xik: vuswa> xivuswana.
  - c) Ku komba vuntsongo hi ku ndhundhuzela Xik: nsati> xisatana
  - d) ku komba vuntsongo hi ku tala : mali> swimalana
  - e) ku komba vuntsongo hi vukhale: mufana> xifanyetana

3. I ku hi komba vundhawu.

Xik: kaya> ekaya

Vhengele> evhengeleni

Rimitsu

Rimitsu i xiphemu xa rito lexi nga hundzukiki, hambi wo hundzuluxa rito u ri veka eka xivumbeko xihi na xihi. Rimitsu hi rona ri nga khoma mongo wa rito.

Xik: mufana> -FAN- , xifanyetana> -FAN-

Xiheteleri

Xiheteleri i xiphemu lexi gimetaka rito.Xiphemu lexi xi kumeka emakumu ka xivulwa

Xik: mufana> -a i xiheteleri

Xilandzi

Xilandzi na xiheteleri swa yelana, hinkwaswo swi kumeka emakumu ka xivulwa. swi hambana ntsena hikuva ku na tinxaka to hambana ta swilandzi.

- Xik: Ku na xilandzi xa ntsongahato Movha > ximovhana nhwana> xinhwanyetana

- Ku na xilandzi xa vundhawu holo > eholweni yindlu > endlwini
- Ku na xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza famba > fambile tsala > tsarile
- Ku na xilandzi xa mavitimpfelelo Mufambi Mutsari

Maviti mpfelelo

Hi Xitsonga hi na maviti ya ntumbuluko na maviti mpfelelo. Maviti ya ntumbuluko i maviti lama nga davuka ya ri maviti na khale. Maviti mpfelelo i maviti lama pfelelaka ma huma eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana.

Xikombiso:

- a) Maviti yo huma eka maendli. Xik: famba >mufambi, rhandza > murhandziwa, tirha> xitirho, vika> xiviko
- b) Maviti yo huma eka mahlawuri. Xik: vu- + -kulu > vukulu, vu- + -mbisi >vumbisi
- c) Maviti yo huma eka maencisi. Xik: ri-+ -hati >rihati, vu- +- pfotlo> vupfotlopfolo
- d) Maviti yo huma eka mahlamari. Xik: vu- + yoo ! > vuyoyoyo, vu-+ -hawu > vuhawu
- e) Maviti yo huma eka maviti. Xik: vu-+ munhu > vumunhu, xi-+homu> xihomu

Ntsongahato wa maviti

Maviti ya nga tsongahatiwa hi tindlela leti landzelaka:

- a) Ku komba vuntsongo. Xik: ribye >xiribyana
- b) Ku komba ntalo. Xik: mati > swimatana
- c) Ku komba vukhale. Xik: huku > xikukwana
- d) Ku komba ku sola. Xik: mukhegula > xikhegudyana
- e) Ku komba ku ndhundhuzela/ rirhandzu. Xik: nsati > xisatana

Mavumbelo ya ntsongahato

Ntsongahato wu vumbiwa hi ku lungelela swirhangi na swilandzi eka maviti na maendli:

- a) Swirhangi swa ntsongahato hi leswi landzelaka: **xi-** eka vun'we na **swi-** eka vunyingi.
- b) Swilandzi swa ntsongahato hi leswi landzelaka: **-ana, -nyana, na –etana**

Vundhawu bya maviti

Hi Xitsonga loko hi vumba vundhawu hi lungelela xirhangi xa vundhawu na xilandzi xa vundhawu.

- a) Swirhangi swa vundhawu i **e-, a-, eka-, aka-**
- b) Swilandzi swa vundhawu i **-ini, na, -eni.**

Swikombiso swa maviti lama nga eka vundhawu

Muti > emutini, tiko > etikweni, Mhinga > eka Mhinga, vona > aka vona

Maengeteri

Maengeteri i marito lama bumabumelaka kumbe ku engetela nhlamuselo ya leswi riendli ri swi endlaka. Maengeteri ya tirha ku engetela swin'wana hi tlhelo ra leswi endliwaka hi riendli hi ku kombisa nkarhi lowu swilo swi endliwaka hi wona, mukhuva lowu swi humeletlaka ha wona na nkarhi lowu swi endliwaka ha wona. Ku na tinxaka tinharhu ta maengeteri;

- (i)Maengeteri ya ndhawu
- (ii)Maengeteri mukhuva
- (iii)Maengeteri ya nkarhi

(a) Maenegeteri ya ndhawu

(i)Ntlawa wa 16 wu nga hi komba maenegeteri ya ndhawu.

Xikombiso: hansi, handle, hansi.

Maenegeteri lawa ma komba mukhuva kumbe maendlelo lama riendli ri tirhaka ha wona. Tinxaka ta maengeteri ya mukhu i: ngopfu, swinene, khwatsi.

Hansi ka lwandle.

(ii)Ntlawa wa 17 na wona wu nga ha tirhisiwa ku vumba maengeteri ya ndhawu.

Xikombiso: kusuhi, kule

b) Maengeteri ya mukhuva

Maenegeteri lawa ma komba mukhuva kumbe maendlelo lama riendli ri tirhaka ha wona. Tinxaka ta maengeteri ya mukhu i: ngopfu, swinene, khwatsi.

c) Maengeteri ya nkarhi

Maengeteri ya nkarhi ya komba nkarhi lowu swilo swi hemeleleke ha wona. Man'wana ya maengeteri ya nkarhi hi lama landzelaka: nan'waka, n'wexemu, tolo, namunlhla ni man'wana lama mi ya tsundzukaka.

Mabumabumeri

Mabumabumeri i swihluvi swa mbulavulo leswi bumabumelaka riviti. Mabumabumeri ya engetela nhlamuselo ya riviti kumbe risivi leri tirhisiweke eka xivulwa kumbe swivulwa.

Eka Xitsonga ku na tinxaka tinharu ta mabumabumeri ku nga:

- (a) Ribumabumeri ra rihlawuri
- (b) Ribumabumeri ra rifuwo/vun'wini
- (c) Ribumabumeri ra riengetelo
- (d) Ribumabumeri ra ntsengo

Ribumabumeri ra rihlawuri

Eka Xitsonga rihlawuri ri hlawula maviti kumbe masivi mayelana na leswi landzelaka:

- a) Nkoka
- b) Vukulu

Rihlawuri ri vumbiwile hi

- (i) Switwananisi swa rihlawuri
Xikombiso: leti-,ti-, lava, va na byi-
- (ii) Misinya ya rihlawuri
Xikombiso:-kulu, -nene, -mbisi.

a) Ribumabumeri ra rihlayi

Ribumabumeri leri ri hi komba nhlayo kumbe ntsengo wa swilo swo karhi.

Swikombiso: tinharu, yin'we, sweswo sweswo.

Ndzi kumile nyimpfu yin'we enoveni.

Va dlayile tihomu tinharu.

b) Ribumabumeri ra rifuwi

Ribumabumeri ra muxaka lowu ri vumbiwa hi xitwananisi xa mfuwo lexi hlanganaka na nsinya wa mfuwo.

- (i) Switwananisi swa mfuwo hi leswi: ya, ta, swa, wa, sweswo sweswo.
- (ii) Misinya ya mfuwo hi leyi landzelaka:-rhu,
Nhlangano wa switwananisi swa mfuwo na misinya ya
mfuwo wu vumba ribumabumeri ra rifuwi.
Xikombiso:
Ta + -nga > tanga
Ya + -kwe > yakwe
- (iii) Mavitavito na maviti ya nga vumba mabumabumeri ya mfuwo loko ya
tirhiswa ni switwananisi swa mfuwo.
Xikombiso
Mbazima wa Baloyi
Swifaki swa Mafemani

(iv) Masivi ma nga tirhisiwa na switwananisi swa mfuwo ku vumba mabumabumeri ya mfuwo.

Xikombiso:

Vuswa bya mina

Swifaki swa lava

(v) Rihlayi ri nga tirhisiwa ku vumba mabumabumeri ya mfuwo.

Xikombiso:

Tihuku ta van'wana

(vi) Maengeteri ya ndhawu ya nga vumba mabumabumeri ya mfuwo:

Xikombiso:

Vafana va kwala

(vii) Vundhawu na byona bya swi kota ku vumba mabumabumeri ya mfuwo

Xikombiso:

Swiharhi swa le nhoveni.

Vana va namuntlha

c) Ribumabumeri ra riengetelo

Ribumabumeri ra rixaka leri ri vumbiwa hi ku tirhisa xitwananisi xa kona lexi fanaka na risivikomba. Xitwananisi lexi xi tirhisiwa na nsinya wa riendli.

Xikombiso:

Lava hlevaka

Leti fambaka

Ribumabumeri ra ntsengo/rihlayi

Ribumabumeri ra muxaka lowu ri hi komba nhlayo ya nchumu wo karhi.

Xikombiso: Ndzi kumile tihuku **tinharhu** eka Chukucha loko ndzi fika.

Maencisi

Maencisi i marito lama fanaka na mahlamari, ntsena wona ya kombisa leswi endliwaka hi riendli hi ndlela yo tsakisa. Hakanyingi maencisi ya tala ku tirha na xiritwana **ku**

Tinxaka xa maencisi

Ku na tinxaka to hlayanyana ta maencisi. Tinxaka leti ta maencisi ti nga avangyisiwa hi mintlawa leyi landzelaka:

(i) Maencisi lama nga na peletwana rin'we

Swikombiso:
pha! go! bu! Zwe! Mho!

- (ii) Maencisi lama nta na mapeletwana mambirhi
Swikombiso:
khege! hemu! rhwembu! tlheke! tlhengu! dlomu!
- (iii) Maencisi lama nga na mapeletwana manharhu
Swikombiso:
bahasa! lakahla! tititi!
- (iv) Maencisi lama nga na mapeletwana ya mune
Swikombiso:
nakanaka! bulumuku! kakatsku! xalamuku! Phurumuku!
- (v) Maencisi man'wana ya vumbiwa hi ku vuyelerisa riencisi rin'we kambirhi
kumbe ko tala
Swikombiso:
ninginingi! tikitiki! galagala!

Matirhiselo ya maencisi

Maencisi ya tirhisiwa etindhawini leyi ya faneleke tona. Riencisi rin'wana na rin'wana ri fanele ku tirhisiwa mayelana na leswi risivi kumbe riviti ri endlaka swona. A swi talanga leswaku riencisi rin'we ri tirha ku hlamusela swilo swimbirhi swo hambana leswi endliwaka hi risivi kumbe riviti ri ri rin'we.

Swikombiso swa matirhiselo ya maencisi:

- (i) Va bile mufana a sala a lo nakanaka!
- (ii) Mpfundla wu lo na ku bulumuku, mbyana ya Mashosho yona.
- (iii) Makhamba ma lo na vona maphorisa ma lo bamfee!

Swihluvi swin'wana swa mbulavulo swi nga pfelela eka maencisi:

(i) Maendli ya nga vumbiwa hi maencisi

Swikombiso:	Riencisi	Riendli
khege!		-khegela

gi!	-gimeta
gu!	-bukuta
dliti-dliti	-dlitadliteka
dlomu!	-dlomuta

(ii) Maviti lama tumbulukaka eka maencisi

Swikombiso:

Riencisi	Riviti
dlomu!	vudlomudlomu
xalamuku!	nxalamuko
bantsheke	xibantsheke

Tsundzukani leswi:

Matsalelo ya maencisi ya hikahatiwa ku fana na mahikahatelo ya mahlamari. Loko riencisi kumbe rihlamari ri ri emakumu ka xivulwa kumbe ri tirhisiwa ri ri roxe ku tirhisiwa xihikahati xa xihlamari(!); kasi loko rihlamari kumbe riencisi ri sungula xivulwa kumbe ri exikarhi ka xivulwa ku tirhisiwa hikohefemulo (,)

Swikombiso:

- (i) Yoo, va dlayile mudyondzi wa xikolo xa hina.
- (ii) Loko ndzi fika vanhu hinkwavo a va lo thwililili!

Maendli

Maendli i marito lama hi byelaka leswi endlekaka kumbe leswi humelelaka. Maendli ya hi komba leswaku nhlokomhaka yi endla swin'wana kumbe xiendliwa xi endleriwa swin'wana. Maendli a ya swi koti ku tirha ya ri woxe, ya tirha na switwananisi, swipfuneti kumbe ni swihluvi swin'wana swa mbulavulo.

Tinxaka ta maendli

Ku na tinxaka to hambanahambana ta maendli, tinxaka leti ti avanyisiwile hi nhlayo ya mapeletwana lama kumekaka eka riendli rin'wana na rin'wana.tinxaka ta kona hi leti landzelaka:

- (i) Maendli lama nga na peletwana rin'we
Xikombiso: -dya; -twa; -wa ; -fa na man'wana .

- (ii) Maendli lama nga na mapeletwana mabbirhi
Xikombiso: -tirha; -sweka; - yiva;; - huhwa; -hlamba na man'wana.

- (iii) Maendli lama nga na mapeletwana manyingi. Lama I maendli lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula.
Xikombiso: -tsutsuma; -yimbelela; -vulavula, -hangunuxa na man'wana.

Marhavi ya maendli

Eka giredi ya le hansi mi dyondzile hi maendli, mi tlhela mi dyondza hi marhavi ya maendli, kutani sweswi mi ta endla mpfuxeto hi marhavi ya maendli.

Tinxaka ta marhavi ya maendli

1. Rhavi ra Xikongomelo

Rhavi leri ri komba leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo

Rhavi leri ri tihlawulekisa hi xilandzi –el-. Xik: tirhela, tsalela

2. Rhavi ra Xitwisiwo

Rhavi leri ri komba leswaku nchumu wun'wana wu xangeriwa swin'wana.

Rhavi leri ri vonaka hi xilandzi –iw-. Xik: rhumiwa; lumiwa

3. Rhavi ra Xihlamulano

Rhavi leri ri hi komba leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hi ndlela yo tlheriselana.

Rhavi leri ri vonaka hi xilandzi -an-/anan-. Xik: hlevana; banana

4. Rhavi ra xivangelo

Rhavi leri ri komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana.

Rhavi leri ri tihlawulekisa hi xilandzi –is-. Xik: rhwarisa; ambarisa.

Rhavi leri nkarhi wun'wana ri nga tirha hi ndlela leyi: ambexa; pfuxa

5. Rhavi ra Xidzimelo

Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka.

Rhavi leri ri vumbiwa hi ku tirhisa xilandzi –isis-. Xik: hetisisa; vonisisa

6. Rhavi ra Xivuyevuye

Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi endliwa ko tala.

Rhavi leri ri tirhisa xilandzi –etel-. Xik: tirhetela; khometela.

7. Rhavi ra Ntsongahato

Rhavi leri ri komba leswaku leswi endliwaka swi endliya hi vuntsongo

Rhavi leri ri vumbiwa hi ku tirhisa xilandzi xa ntsongahato -nyana. Xik: dyananyana; tsalanyana

8. Rhavi ra Xitlhandlulo

Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi tlheriseriwa lomu yi humaka kona.

Rhavi leri ri tirhisa xilandzi –ul na -ulul-. Xik: tlhavula; simula

9. Rhavi ra Xikotelo /xiendaleko

Rhavi leri ri komba leswaku mhaka ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha.

Rhavi leri ri vumbiwa hi swilandzi –ek- na –akak-. Xik: tswaleka; rhumeka

10. Rhavi ra Xitlhelelo

Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona.

Rhavi leri ri vumbiwa hi ku tirhisa xirhangi xa xitlhelelo ti-. Xik: tirhandza; tivona

Mahlanganisi

Mahlanganisi i marito lama hlanganisaka swivulwa swimbirhi kumbe swinyingi.

Mahlanganisi ya tala ku hlanganisa xivulwa-hosi /xivulwanankulu ni xivulwananandza.

Rihlanganisi ri nga boha swivulwa swimbirhi kumbe swo tala.

Xikombiso: U ta pasa loko wo hlaya tibuku.

Va n'wi bile, hikuva a karhata , kambe a nga vavisekaka.

Rihlanganisi ri nga kumeka eku sunguleni ka xivulwa.

Xikombiso : Leswaku u ta kota ku kuma bazi, wo hatla u suka.

Rihlanganisi ri nga tirhisiwa eka xivulwa xin ‘we.

Xikombiso : kumbe u ta n’wi kuma.

Man’wana mahlanganisi hi lama : hambi, hikokwalaho, hiloko, naswona, nakambe, hilaha, kasi na man’wana.

Masivi

Risivi i rito leri kotaka ku yima evundhawini bya riviti ri tlhela ri tirha ntirho wa riviti ra kona. Ku na tinxaka tinharhu ta maviti. Tinxaka ta kona hi leti landzelaka :

Risivinene

Risivi leri ri vumbiwile hi xilandzi xa risivi –**na**, lexi rhangeriwaka hi xiphemu xa xitwananisi xa risivi eka masivi ya munhu wa vunharhu ni xiphemu xa risivi –**o**.
Xik: rona, vona, swona, byona.

a) Matirhele ya risivinene

Risivinene ri nga tirhisiwa hi tindlela leti landzelaka:

- i) Ku va nhlokomhaka. Xik:tona ta rima, vona va dya.
- ii) Ku va xiendliwa. Xik: ndzi ba tona, va xanisa dyona.
- iii) Ku tiyisisa leswi hi swi vulaka hi nga tirhisa risivi xikan’we na riviti ra kona.
Xik: vanhu vona va bihe timbilu, tona timbyana ta luma.
- iv) Loko hi ri tirhisa ni swin’wana swihluvi swa mbulavulo. Xik: vona lavakulu, dyona i dyinene.

(b) Masivintalo

Ku na tinxaka tinharhu ta masivintalo

- i. Lama endliweke hi rimintsu (-**HINKWA**-)
Eka rixaka leri ku tirhisiwa swiaki swo twananisaleswi engeteriwaka endzhaku ka rimintsu /-**HINKWA**-/
Xik: hinkwayo, hinkwavo, hinkwaswo.
- ii. Lama endliwaka hi nsinya -**xe**
Masivintalo lama na wona ya ni swiaki swo twananisa leswi hi swi kumaka eka masivinene, kambe munhu wo sungula ni wa vumbirhi swiaki leswi a swi fani. Xik: ndzexe, wexe, vox.
- iii. Lama endliweke hi rimintsu **swa**-
Masivi lama ya fana ni lama endliwaka hi nsinya –**xe**, kambe eka rixaka leri rimintsu swa- ra rhangisiwa eka swiaki swo twananisa
Xik: swanga, swenu, swavo.

(c) Masivikomba

Masivikomba ya komba tindhawu tinharhu laha ku nga na xivulavuri, laha ku nga na xivulavulelwa ni le kule.

Matirhisele

Masivi ma nga tirhisiwa ku dzimelela mhaka hi ndlela leyi:

- i) Hi ku tirhisa risvinene na risivikomba Xik: yena loyi, vona lava.
- ii) Hi ku tirhisa masivinene mambirhi na risivikomba rin'we. Xik: tona tona leti
> totoleti, rona rona leri > roroleri.

Nkarhi wun'wana masivinene manharhu ya nga tirhisiwa na risivikomba rin'we. Xik:
rona rona rona leri >rororoleri

Ku hlaya na ku langutisa

Ku hlaya xitshuriwa swi dyondzisa vadyondzi ku va na vuswikoti, vutitshembi, ku va vahlayi vo xopela, vatsari, vaamukeri va vuxiyaxiyisisi na vatumbuluxi va switshuriwa. Leswi swi katsa ku yingisela, ku hlaya, ku langutisa hi vuxiyaxiya, ku xopaxopa switshuriwa na ku twisia ndlela leyi switshuriwa swi tumbuluxiweke hi yona na ntileko wa swona. Ku dyondza hi vuxoperi swi endla leswaku vadyondzi va hluvukisa vuswikoti byo hlela switshuriwa.

Xikombiso xa xitshuriwa

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Saleleni, xisivarhumbu xa Magezi na Nwa- Hlengani eka vamatlhari va ntlhanu, u na khume tsevu wa malembe. Saleleni u le ka giredi 11 exikolweni xa le henbla xa Nhongayin'we, etikweni ra ka Mahimu emugangeni wa ka Khatele. Emugangeni lowu ku bombiwa hi vukhomba. Vanhwana va kona loko va tshamile a va buli hi swa xikolo kambe va bula hi vukhomba. Leswi swi endla leswaku timhaka ta dyondzo ti va ehansi, ta vukhomba ti famba emahlweni. Saleleni na yena tanihi vanhwana van'wana a swi navela ku khomba kambe vatswari va yena a va nga swi lavi hikuva a va swi tiva leswaku evukhombeni a ko va na nchumu xa nkoka. Laha ku nga na swa nkoka hi le xikolweni. Vatswari va yena va ringetile ku n'wi kombisa leswaku va ta n'wi endlela nkhovo lowukulu wo tlangela siku ra ku velekiwa loko o heta 21 wa malembe a nga se tlakula. Saleleni a twa swi hlwela sweswo hikuva a jahe ku khomba naswona a chava leswaku vanghana va yena va ta n'wi hleka va n'wi vula xivuri.

Saleleni a ri na mutwa lowu a wu tlhavile mbilu ya yena, siku rin'wana u kale a xi vindza a ya eka vatswari va yena a ya kombela leswaku va n'wi pfumelela a khomba hambi o ya khomba emitini. Saleleni u vule leswaku yena u tsakela ku khomba hikuva loko a nga khombi u ta phora hi donki, hikuva hinkwavo vanhwana va muganga va khombile u ta va a lo sala yexe naswona u tsakisiwa hikuva siku va humaka u ta kuma tinyiko to tala. Vatswari va yena va ringetile ku n'wi komba leswaku swiambalo a nge swi kumi hikuva vona ava yi etikhombeni ku ya kandziya van'wana, va hetelele va n'wi byele leswaku phela loko a vona vanhu va ri karhi va kandziya i xitokofela. Eka sweswo hinkwaswo u tiendle n'waninginingi ma ka tindleve, u lo na twa leswaku n'wana hahani wa yena u nghanile, o nyenga a ya xothela.

Loko vatswari va yena va swi twile, a va dyile makala. Va sukile va n'wi landza va fika va ku a humi hikuva vona a va na mali yo tlanga hi yona va endla swa vukhomba.

Vatswatsi va le mugangeni va vule leswaku loko a kala a xothela a nga ha humi hikuva loko o huma u ta penga. Vatswari va yena va vule leswaku vona a va nga tingheni ta

n'wana wo ka a nga twi kambe hahani wa yena va vuye va tiboha ku swi yimela. Loko ku ya hela vhiki Saleleni se a kolwe hi yo oxa hi leswi a swi humelela endlwini, hi kona a nga vuya a swi vona leswaku vanghana va xisa hikuva leswi a va swi hlamusela leswaku swi humelela evukhombeni na xin'we a xi vanga tano, leswi yena a nga swi vona a ko va maxangu. Saleleni se a swi lava ku huma kambe a swi nga ha endleki hikuva mati a ma halakile a ma halakile. U twile ku vava ku tlula mpimo hi siku leri a nga huma hi rona hikuva ku pfumaleke na un'we wo n'wi susa mihlolo a n'wi kandziya. Hahani wa yena va lo ringeta ku n'wi xavela swiambalo swo huma a ambarile swona ntsena. Hi siku leri, Saleleni u dyondzile leswaku ku yingisa swi tlula magandzelo hikuva se a hundzukile xihlekiso etikweni hinkwaro hi leswi nga humelela. Ku suka kwalaho u yile a ya kombela ku rivaleriwa eka vatsvari va yena, a tlhela a va tshembisa leswaku u ta dyondza xikolo. Hakunene u ve a dyondza xikolo, laha a nga pasa hi tinyeleti loko a fika eka giredi 12. Leswi swi tsakisile vatsvari va yena, kutani va n'wi dyondzisile xikolo ku ya emahlweni ku kondza a va muchuchisi.

Swivutiso

Hlamula swivutiso leswi landzelaka hi ku tirhisa xitshuriwa lexi nga laha henhla.

- a) Saleleni a ri n'wana wa vungani?
- b) Ku yingisa swi tlula magandzelo. I xigaririmi muni naswona xi vula yini ?
- c) Hi swihi leswi vanhwanyana va le mugangeni wa ka va Saleleni a va bomba hi swona ?
- d) Xisivarhumbu swi vula yini?
- e) Nyika mavizweni wa vamatlhari.
- f) Kuma rito rin'we endzimaneni leri vulaka munhu wo ka a nga khombanga.
- g) Loko ko va na nhwana wo fana na Saleleni u nga n'wi tsundzuxa yini ?
- h) Nyika tinhlamuselo ta marito lawa: xothela, kandziya, vatswatsi.
- i) Xana swi vula yini leswi: n'waninginingi makala tindleve.
- j) Hi yihi dyondzo leyi u nga yi dyondza eka xitshuriwa lexi.
- k) Hlamula HI SWONA kumbe A HI SWONA, kutani u seketela nhlamulo ya wena. leswi nga endla hi vatsvari va Saleleni a swi nga ri kahle.

Tinhlamulo

- (a) A ri n'wana wa vutsevu.
- (b) I xivulavulelo naswona xi vula leswaku munhu u fanele ku yingisa loko a layiwa kumbe a kombiwa ndlela.
- (c) A va bomba hi vukhomba.
- (d) Xisivarhumbu swi vula rikotse.
- (e) Vaswirhundzu.
- (f) Xivuri.

- (g) Ndzi nga n'wi tsundzuxa leswaku a nga naveli ku khomba hikuva a swi vuyerisi nchumu, kambe a naveli ku dyondza xikolo.
- (h) Xothela> ku nghena endlwini ya khomba u nga si khomba hi xikongomelo xo ya khomba. Kandziya > i ku nyikiwa tinyiko hi siku ro huma evukhombeni, vatswatsi > vavasati lavakulu swinene.
- (i) Munhu wo ka a nga yingiseli loko a byeriwa.
- (j) Ndzi dyondze leswaku munhu u fanele a yingisa vatswari va yena.
- (k) A hi swona, va endlile kahle, hikuva ku navela ka vona a ku ri leswaku a dyondza xikolo. A ta kota ku titirhela.

Swigaririmi/swikhavisarimi

Swigaririmi swi ndlandlamukisa no fuwisa ririmis ra Xitsonga. Swigaririmi swi endla leswaku vayingiseri va kokeka rinoko loko xivulavuti xi ri karhi xi vulavula. Swi tlhela swi kota ku khavisa matsalwa ya va eka xivumbeko xa le henhla. Eka Xitsonga ku na swigaririmi swo hambanahambana ku katsa na leswi landzelaka :

Swisasi

Eka Xitsonga ku na marito lama nga vulekiki exikarhi ka vanhu. Marito lama ma twala ma ri tinhlamba eka vayingiseri. Hi nga siva marito lama hi swisasi.

Swikombiso:

N'wana u babile	> N'wana u humile.
Hahani u file	> Hahani u lovile/hundze emisaveni.

Swivulavulelo

Swivulavulelo swi ndlandlamuxa ririmis ra hina ra Xitsonga. Swivulavulelo swi fanele ku tirhisiwa etindhawini leti faneleke. Swivulavulelo swi tirhisiwa ku fananyana na swigego hikuva tinhlamulo ti tumberile. A hi fanelanga ku swi tirhisa muhulahula

Xikombiso:

- Ku dya marhambu ya nhloko.
Nhlamulo: ku ehleketa.
- Ku ba u kokela
- **Nhlamulo: Ku kuma swilo hi xitalo.**
- Ku ba mati tingwenya ti etlela
Nhlamulo: ku diza
- Gezani u dye virivi
Nhlamulo: Gezani u hlundzukile.
- Mihloti va n'wi pfale nomo

Nhlamulo: Mihloti va n'wi miyetile.

Mavulavulelo yo tirhisa swivulavulelo

Xikombiso

- Gezani u na vuswikoti byo vulavula > Gezani u kota ku vulavula
- Manana u dyiwe hi misava > Manana u lovile.
- Kokwani u ye maya a nga ha vuyi > Kokwani u hundzile emisaveni/ u lovile.
- Ti dya muhwani > Vanhu va endla hi ku rhandza.
- Tatana u xurhile > Tatana u dakwile.

Swigego

Swigego i swigaririmi leswi nga kongomiki xiyimo xa swilo hi laha xi nga yimisa xiswona. Swi papalata mhaka swi yi vula hi ndlela yo tumbela. Looko munhu a nga tivi Xitsonga a nga hleviwa a ri na vavulavuri hi swivulavuri leswi tirhisaka marito yo tumbela.

.

Xikombiso:

- Wanuna loyi i nguluve > Wanuna loyi u fele hi nsati.
- Gezani i wansati > Gezani wa nyenyela.
- Mantombi u ndzi be nhloko > Mantombi u ndzi kanganyisile.
- Fofiza i ngwenya > Fofiza u na matimba.
- Tintswalo i sekwa > Tintswalo u na marhengwe.

Swivuriso

Swivuriso i swivulwa leswi vulaka mhaka hi vuenti. Swivuriso na swina swi yelananyana na swigego hikuva tinhlamulo ta swo na ti tumberile.

Swikombiso

- Ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we
Nhlamulo: Munhu a nga heli matimba hi khombo rin'we
- Vusiwana byi na xilandzo
- Nhlamulo: loko u ri xisiwana hambi u ringeta ku tantswisa a swi pfumeli.
- Kuwa ra le thyakeni u dyisa hi n'wana
Nhlamulo: Vatswari va ekhombyeni hikwalaho ka n'wana.
- Ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni
Nhlamulo: N'wana u tekela swiendlo swa vatswari.
- Nyoka yo yi vona a yi lumi
Nhlamulo: Loko munhu a lava ku endla van'wana swo biha,

kutani va hatla va n'wi vona a nga ha swikoti ku ya emahlweni a endla leswi a swi kunguhateke.

Swithathelo

Eka xithathelo munhu wa swi kota ku vula mhaka a tlhela a engetela. Hi marito man'wana ku tirhisiwa swivulwa leswi tirhisiwaka ku hlamusela mhaka yo karhi yo tlula mpimo.

- a) Va ka Mabunda va khida endzeni ka xidziva xa mali.

Nhlamulo: Va ka Mabunda van a mali yo tala.

- b) Basani u saseke wonge u hlamba hi masi.

Nhlamulo: Basani u saseke ngopfu.

- c) Hi dye nyama hi tlhela hi raha.

Nhlamulo: Va dye nyama yo tala.

- d) A ku pfumaleka na vuphelo bya marha

Nhlamulo: A ku tele ngopfu.

- e) Vanhu a ku ri vusokoti

Nhlamulo: Vanhu a va tele ngopfu.

Swikhomelavito

Swikhomelavito swi tsemakanya mhaka leyi hlamuseriwaka.

Xikombiso:

- Ndzi vuye hi John Hlungwane

Nhlamuselo: Loko munhu a vula leswaku u vuyile hi bazi ra John Hlungwani.

- Xikolo xa hina xi dyondzisa tidyondzo to tala

Nhlamuselo: Loko hi vula leswaku ku dyondzisiwa tidyondzo to tala exikolweni xa vona.

Xikatsatinhlamuselo

Eka Xitsonga ku na marito lama ma swi kotaka ku hlamusela swilo hi ndlela leyi nga riki erivaleni. Mikarhi yo tala marito lama ma veka muhlayi kumbe muyingiseri empfhukeni a nga ha tivi lexi nga kona.

- a) U ta twa u nga twi.

- b) Nkondzo malahla, nkondzo mahanyisi.

Swifananisi

Swifananisi swa Xitsonga swi ni nhlamuselo yo fananisa maviti mambirhi kumbe yo tala. Swifananisi swi sasekisa ririm i ra hina.

Tinxaka ta swifananisi

Swifananisi leswi toloveriweke ku tlurisa

- (a) Ku biha wonge I kuwa ra ndlala.
- (b) Nhlulo u nonoka wonge I rimpfani
- (c) Hahani va tshwuke wonge I xipene.

Swifananisi swin'wana swi nga ha vonaka hi swiaki leswi: fana ni, bya, ingi, onge, swa, tanihu naswin'wana.

- (a) Rito u lale tanihu nsuna ya vuxika.
- (b) Risuna u kala bya phorisa ra Mukula.
- (c) Rifuwo I ntime ku fana ni xiringa.

Vumunuhato

Hakanyingi eka xikhavisariri mi leri swilo leswi nga ri ki vanhu swa munhuhatiwa swi va eka xivumbeko xa munhu. Hakanyingi swilo leswi vekiweke eka xivumbeko xa munhu swi tala ku tivulavulela.

- (a) Mina N'wandlopfu ndzi hosi ya swihari.
- (b) Xikandza xa misava a xi khwayekile hi timpfula leti neke lembe leri.

Xiyimelanchumu

Xiyimelanchumu I rhavi rin'wana ra swigego, xiyimelanchumu I rito leri fularhelaka nhlamuselo ya rona, kambe ri hlamusela swin'wana leswi nga tumbela.

Xiyimelanchumu I rito leri nga nyikiki nhlamuselo ya rona, kambe ri tisa nhlamuselo ya swin'wana swo hambana ni leswi rito ra kona hi ri tivaka ri vula swona.

Xikhavisariri mi lexi xi kumeka eka switlhokovetselo.ku fana na loko mutlhokovetseri a vula valungu a ku I rimenyo.

- (a) Xigalana lexi xi hanya hi fole ra Maluleke swi vula leswaku munhu loyi a nga pfi a xava fole u tshamela ku dzaha fole ro nyikiwa hi Maluleke.
- (b) Nyoka leyi va nge I Bohani hi yona yi nga ndzi khomisa hi maphorisa. Swi vula leswaku Bohani hi yena a nga va hlevela ku kondza vat a ku ndzi khoma.

Ku hlaya na ku langutisa

Matsalwa

Matsalwa i tibuku leti hlayiwaka ku twa hi mahungu kumbe timhaka to hambana hambana. Ku na matsalwa lama nga lo tshuriwa ntsena kwala phepheni, kambe entiyisweni vanhu va kona va nga ri kona, va lo vumbiwa hi vutlhharhi bya miehleketo ni vutlhharhi bya mutsari.Nkarhi wun'wana hi hlaya hi ta leswi humelelake hi ntuyiso. Ku hlaya matsalwa swi na nkoka hikuva hi kuma vutivi hi dyondza swo

hambanahambana eka wona swo fana na m atimu, ikhonomi, minfumo na swin'wana swo hambanahambana. Nkarhi wun'wana ya hi pfuna ku hundza eka swiyimo swo karhi, kasi nkarhi wun'wana ya hi susa xivundza.

Tinxaka ta matsalwa

Tsundzukani tinxaka ta matsalwa leti mi ti dyondzeke eka tigiredi leti hundzeke. Mi dyondzile hi tinxaka ta ntlhanu ku nga novhele, swihungwana, ntlangu, vuthhokovetseri na matsalwa ya ndhavuko.

Novhele

Novhele i rixaka ra matsalwa lama tsariweke ma hlamusela hi ta vutomi bya vanhu. Eka novhele hi hlangana na swimunhuhatwa leswi hi swi vonaka hi mahlo ya miehleketo, hi swi vona swi ri karhi swi endla micingiriko yo karhi onge swa hanya hakunene.

Hakanyingi ximunhuhatwankulu xa velekiwa, xi kula xi teka kumbe xi tekiwa nkarhi wun'wana xi nga lova. Hi marito man'wana ximunhuhatwankulu xi kumeka eku sunguleni ka tsalwa ku fika emakumu ka rona, xi ri karhi xi endla micingiriko yo karhi wonge xa hanya hakunene. Novhele yi vulavula hi hungu rin' we tsalwa hinkwaro. Swimunhuhatwa swi vulavuleriwa hi mutsari.

Mudyondzi u fanele ku kota leswi landzelaka:

- Ku humesa mongo wa tsalwa
- Ku humesela erivaleni xikongomelo xa tsalwa
- Ximunhuhatwankuu na swimunhuhatwa swin'wana
- Ntlimbonkulu wa tsalwa.
- Vuxaka lebyi nga kona laha hehla kun'we na nhlokomhaka.

Mpaluxo

Mpaluxo i nhlamuselo ya mutsari laha a humelerisaka swimunhuhatwa swa yena kahle lero hi ka hi tiva na mavito ya swona na swiyimo swa swona na lomu swi tshamaka kona.

Mbangu

Mbangu swi vula ndhawu laha swimunhuhatwa swi kumekaka swi hanya kona. Mbangu wu fanele wu kota ku humelerisa leswaku swilo swi humelela ematikoxikaya kumbe emadorobeni.

Swimunhuhatwa

Swimunhuhatwa i vanhu lava va humelerisaka timhaka eka tsalwa ra kona. Ku na swimunhuhatwankulu na swimunhuhatwantsongo. Loko ko va hava xiyenge lexi, tsalwa kumbe xitori xi nge vi kona. Hi langutele leswaku ximunhuhatwankulu xi va na micingiriko yo endla mhaka yo karhi, Swimunhuhatwantsongo swi fanele swi vonaka swi ri swirhalanganya swi vangela ximunhuhatwankulu ntlimbo.

Ntlimbo

I xiymo xo tika lexi yimaka endleleni ya ximunuhatwankulu leswaku swi nga xi oloveli ku fikelela leswi xi lavaka ku swi fikelela. Loko ko va hava xiymo xo tani, ku hava tsalwa, kumbe tsalwa ra kona, ri nge koki rinoko ra vahlayi

Xitshunxo

Xitshunxo i ndlela leyi ximunhuhatwankulu xi kotaka ku fikelela swikongomelo swa xona. Vahlayi va fanele va kota ku hefemula kahle, mimoya ya vona yi tshamiseka hikokwalaho ka ku humelela ka ximunhuhatwankulu eka ntlimbo wa xona. Vahlayi va fanele ku xiyaixiya swinene xitshunxo xexo, va amukela kumbe va sola matshunxelo ya ntlimbo.

Nyimiso

Nyimiso eka novhele swi vula ntlimbo lowu wu kokaka rinoko ra muhlayi, a va na ku langutela leswaku xana xiymo lexi xi ya helela kwihi, kambe mutsari a tshika mhaka yoleyo emoyeni, swi salela muhlayi ku ehleketelela lomu mhaka yi nga vaka yi helele kona.

Hikwalaho loko mi hlaya novhele, hlayani mi ri na nkongomeo wa ku kumisia leswaku xana.

- (a) Swimunhuhatwa i swingani, i vamani mavito ya swona, swi endla yini?
- (b) Ximunhuhatwankulu i mani, xi hlangana na ntlimbo muni? Wu vangiwa hi yini?
- (c) Vanhu va ndhawu leyi ximunhuhatwankulu xi hanyaka kona, i vanhu va njhani, va tshama eka ndhawu ya njhani ya mahanyelo ya muxaka muni?
- (d) Ntlimbo lowu ximunhuhatwankulu xi hlanganaka na wona wu helela kwihi, naswona, xana wu na xintshuxo xo khorisa ke?
- (e) Xitayili xa mutsari wa xona, hi lexa muxaka muni? U tirhisa ririmi ro gega, swivuriso kumbe ririmi leri tirhisiwaka masiku hinkwawo ke?

Swihungwana

Swihungwana i tsalwa leri nga na switori swo tala swo hambana hambana. Laha na kona ku na swimunhuhatwankulu na swimunhuhatwantsongo kambe migingiriko ya kona ya komisiwa swinene hikuva eka tsalwa rin'we ku fanele ku nghena switori swo tala swo vulavula hi timhaka to hambana. Na kwala swimunhuhatwa swi endla migingiriko yo karhi wonge swa hanya kasi swo hanya emiehlekeweni ya mutsari. Hakanyingi xihungwana xi helela emoyeni laha muhlayi a faneleke ku tihetisela leswaku ku nga va ku humelele yini?

Ntlangu

Ntlangu i tsalwa leri na rona ri hi hlamuselaka, kumbe ri hi byelaka timhaka ta ximunhu. Eka tsalwa leri, swimunuhuatwa swo tivulavulela hi swoxe. Eka tsalwa leri, swimunuhuatwa swa vulavurisana, swi hlamulana hi tindlela to hambanahambana. Nkarhi wun'wana swi burisana hi tindlela leti landzelaka: ya rirhandzu, yo chavisa, yo hlekisa na tin'wana tindlela. Loko mi fanele ku hlaya ntlangu, leswaku wu ta mi nandzihela mi fanele ku tiveka eka swiyimo swa swimunuhuatwa. Tsalwa leri mi nga ri tlanga exitejini, nkarhi wun'wana ri nga tlangiwa eka xiyanimoya.

Ntlangu wa filimi

Dyondzo y filimi i dyondzo leyi lavaka munhu loyi a nga ni vutshila swinene, loyi a nga na vuswikoti bya ku koka rinoko ra vahlaleri. Tidyondzo ta swa filimi a ti fani na ta ku hlaya novhele. Hambileswi mahlelelo ya filimi ya nga landzelelaka phetheni ya madyondziselo ya ntlangu na novhele, xiyenge lexi xi nga laha hansi xa thekiniki ya matekelo ya xifaniso exityejini na mavumbelo ya filimi swi fanele ku dyondziwa. Ku hlaya filimi hi vuxiyaxiya swi lawuriwa ngopfu hi ndlela leyi muhlaleri a tekelaka ha yona enhlokweni timhaka ta mahlelelo, matsemelo. swifaniso swo tekiwa hi khamera, mahlanganiselo ya swifaniso, malongoloxelo ya swifaniso ya swivono, vuyimbeleri, xitayili xa maambnalelo, mavoningelo na mpfumawulo.

Ku va munhu a kota ku hlaya filimi swi ndlandlamuxa swinene ndlela leyi a hlalelaka hi yona filimi. Vadyondzi va fanele ku dyondza leswi landzelaka :

- N'wangulano na matlanelo, na vuxaka bya swona na mahanyelo na nkongomelo, ku hlaya na ku tsala matsalwa ya filimi.
- Kungu, kunguntsongo, mavumbelo ya swimunuhuatwa, ntlimbo, xikongomelo na xivumbeko xa ntlangu, ku katsa na xikhovolelo, mahetelelo yo khovolela, mhaka ya ku hlamarisa na ku tshuka, na hi laha swi vumbiweke hakona.
- Tithekiniki ta matekelo ya swifaniso na mavumbelo ya filimi tani hi ku tirhisa muhlovo, tinhlokomhakantsongo, mavekelo na malongoloxelo ya swifaniso, n'wangulano, vuyimbeleri, mpfumawulo, mavoningelo, mahlelelo, ,mavumbelo, xitayele xa matekelo ya xifaniso, tithekiniki ta khamera. mafambafambiselo

Switlhokovetselo

Vutlhokovetseri i matsalwa lama eka wona mutsari a phofulaka ku titwa ka yena mayelana na mhaka yo karhi. Laha mutsari u tala ku tirhisa ririm ro gega (swigaririmi) leswaku hungu ra yena ri ta twala kahle. Hakanyingi mutsari eka vutlhokovetseri a nga tirhisi ririm ra masiku hinkwawo, wena tanihi muhlayi u fanele ku hlaya xitlhokovetselo ku kondza u kuma nhlokomhaka, hikuva swa endleka nhlokomhaka leyi mutsari a nga yi tirhisa yi nga vuli swona leswi a vulaka swona. Ku na tithekiniki to tala leti mutsari a nga ti tirhisaka ku humelerisa vuswikoti bya yena eka vutlhokovetseri.

Matsalwa ya ndhavuko

Matsalwa ya ndhavuko i matsalwa lama katsaka mitsheko na switekatekisano. Lawa i matsalwa lama vakokwana a va hungasa hi wona nimadyambu na vatu kulu va vona loko va ri eku xuxeni. Matsalwa lama tani hileswi a ma tirhisiwa hi vakokwana ma na swiyila swo tala endzeni ka wona. Swiyila leswi a va swi veka hi swikongomelo swo karhi. Swo tala swa swiyila leswi a swi ri swo endlela leswaku vanhu va nga tshiki ku tirha va rivatiwa hi matsalwa lawa, hikuva a ma nandziha ngopfu.

Ku tsala na ku andlala

Ku tsala na ku andlala switshuriwa i mhaka ley i endliwaka hi ku famba hi magoza yo karhi. Hikwalaho i swa nkoka ku nyka vadyondzi nkarhi wa ku humelerisa mhaka ley i hi ku va va ll.

NKOMISO WA NDZIMANA

Nkomiso swi vula ku nyika mongo wa ndzimana ley i u yi hlayeke hi marito ya wena. Munhu u fanele ku hlamusela mhaka ley a nga nyikiwa yona hi vuxokoxoko byo anama ngopfu yena a yi hlamusela hi ku komisa. Loko hi komisa a hi fanelanga ku hlaya xivulwa hi xivulwa ivi hi komisa hi xin'we xin'we, sweswo i nkatsakanyo. Nkomiso munhu u hlaya ndzimana hi vukheta, a yi twisia, ivi a yi tsala hi marito ya yenahi ku komisa. Nkomiso a wu fanelanga ku lahla mongo wa ndzimana. Nkomiso wu fanele ku humesa tipoyinti ta kombo.

Makomiselo

Hlaya ndzimana ley i nyikiweke u vuyelela, u kala u kuma mongo wa yona kahle. Loko se u yi hlayile, kuma leswaku ku humeleta yini laha ndzimaneni, loko se u kumile leswaku ku humeleta yini, kumisia xivangelo xa leswi humeletaka, u nga xi kuma hi ku vutisa leswaku xana leswi humeletaka swi humeleta hikokwalaho ka yini? Naswona swilo swa kona swi humelerisa ku yini? Eku heteleleni kuma leswaku mhaka yaleyo hinkwayo yi helele kwihi? Loko wo kota ku hlamula swivutiso sweswo hinkwaswo u ta va u swi kotile ku humesa nkomiso wa kahle. U nga rivali leswaku ku va nkomiso wa wena wu ringanerile wu fanele ku van a kombo wa tipoyinti leti nga vuyeleriki.

Xikombiso xa nkomiso

Sorisa i mpama wa kwalomu ka makumembirhin'we hi vukhale. Se swi endla malembe manharhu Sorisa a pasile giredi 12. Sorisa a pasile hi mapaselo yo yisa eyunivhesiti, khombo ra kona, tata wa yena u arile leswaku a ya eyunivhesithi a vula leswaku u hava mali yo n'wi hakelela. Hi k uvula ka tata wa yena Sorisa a fanele a ya evukatini bya ka Maluleke lebyi vanga n'wi lavela byona a ha ri ntsongo.

Sorisa a nga tiyimislangi ku ya evukatini, hambi leswi a ri hava jaha leri a ri n'wi tshembhisile ku n'wi teka ku tekiwa eka Maluleke a nga swi lavi. Sorisa a nga swi rhandzi ku tekiwa hi Makasela hikuva a humile hi fasitere exikolweni. Makasela a tirha ku basisa evhengeleni ra ka Spar. Magezi tata wa Sorisa na Yingwani tata wa Makasela va burile khale leswaku vana vavona va ta teka loko va ha ku velekiwa. Leswi swi endle leswaku Yingwani a lovolela n'wana wa yena a ha ri lontsongo. Leswi nsati wa Yingwani a ri n'anga, Magezi na nsati a va hamba va ya tshunguriwa mahala hikuva a va xavisile Sorisa va ku u ta tekiwa hi Makasela. Makasela a swi n'wi tsakisa

ngopfu ku va vatsvari va yena va n'wi kumerile ntombi yo dyondza no saseka yena a kha a nga swi koti no tsala vito ra yena. Sorisa a nghena kereke ya EPCSA ya kwala mugangeni wa ka vona laha a ku ri na ndyangu wa ka Baloyi lowu a wu rhandza Sorisa swinene. Loko va twile hi ta nghozi ya ku va a nga yi exikolweni, va n'wi tekile va tshama na yena.

Va vuye va n'wi yisa eyunivhesiti a ya dyondzela vuyimeri bya swa nawu. Siku a nga vuya ekaya u vuyile hi movha wa manyunu, a tlhela a fika a siyela tata wakwe mali yo ringana R5000.00. Tata wa yena a tsake ngopfu loko a vona n'wana wa yena a ri na movha a tlhela a n'wi nyika mali yo tala leyi nga se tshama a yi khoma

SWIKOMBISO SWA TIPOYINTI LETI LANGUTERIWAKA :

- Sorisa i nhwana wo saseka a tlhela a yimeka.
- Sorisa u na malembe ya makumembirhi n'we.
- Sorisa u pasile giredi 12 hi mapaselo lamo yisa eyunivhesiti.
- Tata wa yena a nga pfumelanga leswaku a ya exikolweni.
- U vule leswaku a nga na mali, naswona a lava leswaku Sorisa a tekiwa hi Makasela.
- Makasela a nga dyondzanga xikolo naswona a tirha ku basisa eka 'SPAR'.
- Magezi na Yingwani va xaviselane vana lava loko va ha ku beburiwa.
- Magezi na nsati a va hamba va ya chunguriwa eka Yingwani va nga hakeli nchumu.
- Sorisa a nga swi lavi ku tekiwa, a lava ku dyondza xikolo.
- Sorisa u tekiwile hi va ka Baloyi, lava nga ya n'wi dyondzisa xikolo.
- U vuye a pasa, a va muyimeri wa swa nawu.
- U xavile movha wa manyunu, a tlhela a nyika tata wa yena mali ya R5000.00.

Ku tsala na ku andlala

Xitsalwana

Ku tsala na ku andlala switshuriwa i mhaka leyi endliwaka hi ku famba hi magoza yo karhi. magoza lama vadyondzi va fanelaka ku ma landzelela hi lama landzelaka:

- Va hlawula nhlokomhaka, xikongomelo na vaamukeri va mahungu ku ya hi xitshuriwa lexi nga ta tsariwa.
- Va endla mbhumbutsabyongo (brainstorm ideas) va karhi va tirhisa swilo swo fana na mimepe ya miehleketo, tichati to hlamusela mhaka na minonganoko.
- Va tirhisa swihlovo swa vutivi, va hlawula mahungu lama faneleke na ku longoloxa / kunguhata miehleketo .
- Va tumbuluxa mpfampfarhuto wo sungula lowu tekelaka enhlokweni xikongomelo, vaamukeri va hungu, nhlokomhakana rixaka ra tsalwa.

- Va hlava mpfampfarhuto wo sungula hi vuxoperi na ku amukela switsundzuxo swa van'wana (vadyondzikulobye, vadyondzisi na lava hanyaka na vona ekaya).
- Va tumbuluxa mipfampfarhuto yo tala ku ya hilaha yi lavekaka hakona na ku pfuxeta (va tekela enhlokweni switsundzuxo).
- Va tumbuluxa xitshuriwa xo hetelela lexi pfampfarhutiweke kahle. Va anakanya kahle na ku hlela xitshuriwa xo hetelela hi vona vini, na vadyondzikulobye na mudyondzisi, va xi andlala eka vanghana, mudyondzisi, vatswari na vahoxaxandla van'wana.

Xikombiso xa xitsalwana

MEPE WA MIEHLEKETO

Loko munhu a tsala mepe wa miehleketo u tsala tinhlokomhakantsongo hinkwato leti taka emiehlekeweni hi nkarhi wolowo. Loko munhu a ehleketa hungu ro karhi, u ri tsala ehansi. Tinhlokomhakantsongo leti yin'wana na yin'wana yi fanele ku yimela ndzimana. Loko u fanelu ku tsala tipheji timbirhi ta xitsalwana, i swa nkoka ku tsala nhungu wa tinhlokomhakantsongo. U nga tirhisa ndlela yin'wana na yin'wana ku dirowa mepe wa wena wa miehleketo. mepe wa miehleketo wu nga vuriwa mpfapfarhuto, hikuva munhu a nga mpfapfarhutisa swin'wana na swin'wana leswi a swi lavaka. Xikombiso xa mepe wa miehleketo:

Pulani

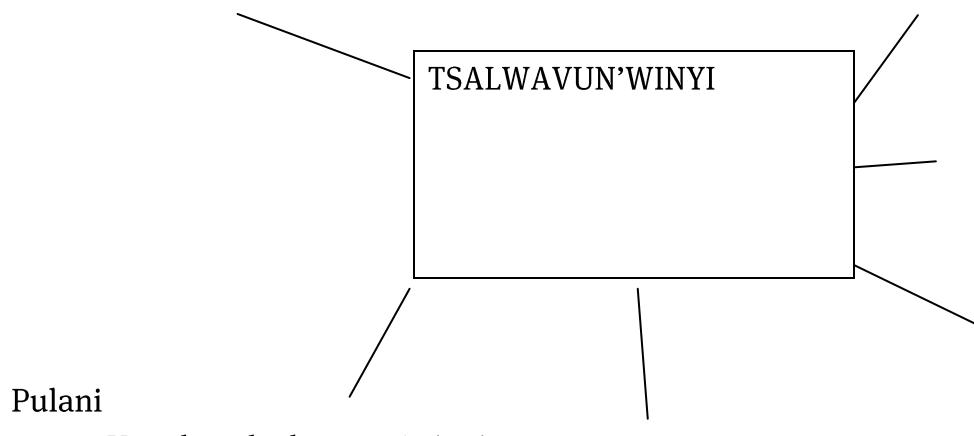
Endzhaku ka ku endla mpfapfarhuto, munhu u tsala pulani. Eka pulani hi laha munhu a sungulaka ku longoloxela tinhlokomhakantsongo ta yena leti a ti pfapfarhuteke eka mepe wa miehleketo. Laha munhu u sungula ku pulana leswaku eka tinhlokomhakantsongo ta yena ti ya longolokisa ku yini? Hi yihi yi faneleke ku sungula , ku landzela tihi naswona ku ya hetelela yihi?

1. Siku, nkarhi na ndhawu laha a ku yiwa kona.
2. Mafambelo ku suka ekaya ku ya fika eriendzweni.
3. Leswi nga humeleta eriendzweni hi siku ro sungula.
4. Leswi nga humeleta hi siku ra vumbirhi.

5. Leswi nga humelela hi siku ra vunharhu.
6. Hinkwaswo leswi nga ndzi tsakisa.
7. Leswi nga ndzi tsakisangiki.
8. Mavuyelo ku suka eka riendzodyondzo ku ya fika ekaya.

Xitsalwambiko

Switsalwambiko naswona tanahi switsalwana swa fanel a leswaku swi kunguhatiwa. Xitsalwambiko xin'wana na xin'wana xi fanele ku kunguhatiwa. xitsalwambiko na xona xi fanele ku rhanga xi pfapfarhutiwa, kutani ku tsariwa pulani. Xikombiso xa tsalwavutitivisi/ tsalwavun'winyi/ tsalwavutihlavuteri/ CV.

Pulani

1. Vuxokoxoko bya vun'winyi.
2. Vuxokoxoko bya swa tidyondzo.
3. Vuxokoxoko bya swa ntirho
4. Vuxokoxoko bya migingiriko yin'wana.
5. Mitolovel o yo hungata
6. Timbhoni leti seketelaka vuxokoxoko.

Xikombiso xa tsalwavutitivisi

TSALWAVUTITIVISI (CV) RA MUYIMERI PRECISE MJUVI

VUXOKOXOKO BYA VUN'WINYI

Xivongo	: Mjuvi
Mavito	: Muyimeri Precise
Nomboro ya pasi	: 8908125516084
Rimbewu	: Waxinuna
Xiyimo xa swa vukati	: A ndzi si teka
Xiyimo xa swa rihanyu	: Ndzi hanye kahle
Xiyimo xa swa ntirho	: Ndza ha nghena xikolo
Adirese ya poso	: Box 1186 Giyani 0826

Adirese ya le kaya	: 46 Tsakani Street : Giyani 0826
Adirese ya Emeyili	: Muyimeri@hotmail.co.za
Tiqingho	: 074 3639 848 (selula) : 015 814 1873 (ra le kaya)

VUXOKOXOKO BYA SWA TIDYONDZO

Dyondzo ya sekondari	: Giredi 12
Lembe	: 2008
Tidyondzo	: Xitsonga, Xinghezi, Life Orientation, Life science, Accounting, Physical Science na Metse.
Dyondzo ya thexiyari	: Avuxeni Academy
Lembe	: 2009
Tidyondzo	: Computer Technician

NTOKOTO WA NTIRHO

Muxaka wa ntirho	: Mutirhi wa le thilini
Vhengela	OK Bazaar
Lembe	:2010

MITOLOVELO YO HUNGATA

Mutshamaxitulu wa nhlangoano wa lavantshwa ekerekenei
Muyimbelerisi wa khwayere wa kereke

TIMBHONI

Nhloko ya xikolo xa Mahulanyawa: Tatana Mbombi H.P (081 327 9654)
Mufundhisi wa kereke ya AFM : Mufundhisi Mayimele M.J (082 379 3809)
Mininjhore wa OK Bazaar : Manana Mshengu G.R (072 398 6754)

Dayari

- Dayari I buku yo tsalela swiendlo swasiku na siku kumbe timhaka leti humelalaka munhu ta siku na siku.
- Yi kombisa siku (xik; Mugqivela, o6 Sunguti 2012) , nkarhi na lembe.
- Yi nga tirha ku kunguhatela migingiriko ya nkarhi lowu taka.
- Yi tlhela yi va rhekhodo ya leswi humeleleke eka nkarhi lowu nga hundza.
- Hakanyingi timhaka leti tsariwaka eka dayari hi leti nga ta nkoka.
- Mudyondzi u fanele ku tekela enhlokweni leswi xivutiso xi n'wi kombelaka ku tsala swona, kutani a tsala swona ntsena.

Xikombiso xa dayari

Dayari hi riendzodyondzo ra le Kapa

KHOTAVUXIKA 2012

Musumbhunuko 25

Hi fikile eKapa hi awara ya nhungu nimpundzu, ninhlekanhi hi vhakele palamende laha hi nga hlangana na puresidente wa tiko. Nimadyambu hi fambile hi ya vona ntlangu wa bolo ya milenge erivaleni ra Greenpoint exikarhi ka xipanu xa Ajax na Pirates.

Ravumbirhi 26

Hi pfukile nimixo hi ya eWaterfront laha hi nga fihlula kona, kutani hi kongoma eRobben Island.

Ravunharhu 27

Hi endzerile Cape Point.

Ravumune 28

Hi endzerile Cape Town National Museum hi awara ya kaye. Hi awara ya n'we hi yile eku khideni elwandle.

Ravuntilhanu 29

Hi endzele Cape Town International Airport na masimu yo endla wayini.

Mugqivela 30

Hi endzerile mavhengele ya Kennelworth laha hi nga xava leswi a hi swi lava. Hi suke e Kapa hi awara ya mbirhi ninhlekanhi, hi fika hi Sonto.

KHADI RA XIRHAMBO

- Leri I khadi leri rhambaka vanhu entirhwani kumbe enkhubyeni wo karhi.
- Ku fanele ku vuriwa swiyimo na mavito ya lava rhambaka, xik: Tatana na Manana.
- Ku nga tirhisiwa munhu wa vumbirhi, kambe a swi bohi. Xik: Tatana na manana... va rhamba
- Ku fanele ku vuriwa mavito yo helela ya loyi ntirho wu nga wa yena.
- Nkarhi wun'wana loko ku ri nkhuvo wa ku tekana mi nga boxa na mavito ya vatswari va vatekani na leswaku i va vungani ?
- Matirhiselo ya tifonto to hambarahambana ya na ntikelo lowukulu eka khadi.

- Ku fanele ku vuriwa nkarhi na ndhawu ya lomu nkhuvo wu nga ta endleriwa kona.
- Ku fanele ku komberiwa varhambiwa ku hlamula.
- Ku fanele ku nyikiwa nomboro ya riqingho ra lomu varhambiwa va nga ta rhumela tinhlamulo ta vona kona.

Xikombiso xa khadi ro rhamba vanhu enkhubyeni

Matee matee

Ndyangu wa ka Baloyi na ndyangu wa ka Maluleke va mi rhamba leswaku mi va kona loko mativula ya Tatana na Manana BM Baloyi yena BOMBANI a boha fundzu ra rirhandzu na wa mbilu na moya wa yena rikotse ra Tatana na Manana MD Maluleke yena HLULANI.

Siku : 17 Dzivamisoko 2010

Ndhawu : ekerekeni ya GIYANI AFM

Nkarhi : 9Hoo nimixo

Maambalelo : Xintu

Nhlamulo hi ku hatlisa (NHKH) : fonelani Hakhensa eka 079 364 4857

matee!matee!matee!

IMEYILI

- I papila kumbe hungu leri fumbisiwaka hi xihatla hi ndlela ya xielekitironiki.
- Yi kombisa loyi yi yaka eka yena hi ku kombisa adirese ya imeyili ya murhumeriwa.
- Yi kombisa na adirese ya imeyili ya murhumeri xikan'we na nhlokohaka ya hungu leri rhumeriwaka.
- Yi ta tlhela yi va na mahungu lawa munhu a rhumelaka wona.
- Mahungu ya fanele ku kongoma.
- Ku tirhisiwa matsalelo ya ntolovel, a swi pfumeleriwi ku tsala hi maletere lamakulu ntsena.
- Mahungu ya nga hoxiwa eka xivumbeko lexi kombisiweke eka xikombiso.

XIKOMBISO XA IMEYILI

Yi ya eka: hakhensa.baloyi@gmail.com

Khopi eka : tsakani@yahoo.com

Nhlokomhaka: Xirhambo eka nhlengeletano ya nhlangano wo lahlana wa Twananani

Marhambiwa eka nhlengeletano ya Nhlangano wo lahlana wa Twananani eka Gezani Valoyi hi siku ra 13 Sunguti 2012 hi nkarhi wa 13h00.

Ajenda ya nhlengeletano yi yime hi ndlela leyi:

Ajenda

1. Ku pfula
2. Ku amukela na nkombelandzivalelo
3. Ku hlaya makanelwa na leti humaka eka makanelwa.
4. Timhaka ta siku:
  - 4.1. Swilaveko swa vuxirho
  - 4.2. Mahakelelo
  - 4.3. Matirhelo
  - 4.4. Vumbiwa
5. Swiengetelelo
6. Switiviso
7. Ku pfala

Vana na siku lerinene

HP Mambane

Matsalani wa nhlangano wa Twananani

FULAYARA

- Leri I phepha kumbe xiphephana lexi tirhisiwaka hi vamavhengele kumbe swa mabindzu laha ku navetisiwaka swixavisiwa, switirhisiwa swa vona kumbe vukorhokeri bya vona. Leswi swi nga katsa mbhukuto lowu va nga ta van a wona eka masiku yo karhi.
- Vanhu vat ala ku nyiketa van'wana tifulayara etirhobotini kumbe va yima emahlweni ka miako va nyika vanhu loko va nghena kumbe va ya etindhawini laha ku nga tala vanhu ko fana na le timolweni, emitlangwini na le tinhlengeletanweni va fika va swi hangalasa kona.
- Leswi nga eka fulayara swi nga va swa nkarhinyana.
- Marito lama tirhisiweke ya fanela ku va lawa ya navetisaka.
- Mixavo yi fanele yi va yi tsariwile hi marito/ maletere lamakulu.

XIKOMBISO XA FULAYARA YA VUKORHOKERI

Dokodela Hodova Makhomahinhamu

(dokodela wo tshungula hi ku tirhisa swimilana)

Hi tshungula mavabyi ya tinxakaxaka:

Xipalansawuto(HIV/AIDS), mfukuzana, chukele, xinye, dari, marhambu, vavasati na vavanuna lava lavaka ku sungula kumbe ku kurisa mindyangu, switshetshela, milombyana na man'wana mavabyi.

Hi tirhisa swimilana swo fana na Manungwani, xibaha, nhlampfurha, mahanti ya ncindzu naswin'wana.

Mikarhi yo tirha: 8 nimpundzu ku fikela 9 nimadymbu

Ndhawu: molo ya thyakaaridlayi

Xitarata: khona ya switarata swa Mbhazima na Mujaji

Riqingho: 015 812 3456

TANANI HI TA MI PFUNA

PHOSITARA

- Lawa i mahungu lama tsariwaka eka chati kumbe khadibokisi hi xikongomelo xo karhi.
- Van'watipolitiki, van'wamabidzu na van'wana va tala ku swi tirhisa ku hundzisa timhaka ta ntikelo.
- Mihlovo leyi tirhisiwaka eka chati kumbe khadibokisi leri yi fanele yi koka rinoko ra vahlayi.
- Mahungu ya kona ya fanele ku vonaka na ku hlayeka hi ku olova.
- Matirhiselo ya tifonto na wona i ya nkoka.
- Phositara yi fanele ku van a mifungho/ swihlawulekisi swa khampani/ nhlangano wo karhi.

XIKOMBISO XA PHOSITARA

KHANSELARA WA XIFUNDZHA XA SASAKAMBANI

(NTWANANO I MATIMBA)

Xirhambo hi khanselara wa Xifundzhatsongo xa Masaswivona

I khale hi swi yingiserile swirilo swa n'wina

Hi ba mhalamhala. Hi ri swirilo swa n'wina swi ta ololoxiwa!

Tanani eka nhlengeletano yo burisana hi swa vukorhokeri bya masipala

Ndhawu: Xitediyamu xa Giyani

Siku: 17 Dzivamisoko 2012

Nkarhi: 10Hoo - 14Hoo

Tinhlokomhaka

1. Vuhlayiseki
2. Vukorhokeri bya swa mati, mapatu na tindhawu ta vuhungaselo

BUROCHARA

- Burochara I xiletelo/papila leri nga na vuxokoxoko byitsongo mayelana na khampani kumbe switirhisiwa swo karhi kumbe vukorhokeri byo karhi.
- Yi tala ku tirhisiwa eka tindhawu ta vuwiselo, swa mabindzu na swin'wana na swin'wana.
- Eka yona ku tirhisiwa ririmi leri navetisaka kumbe ku koka rinoko ku humelerisa ndhawu leyi.
- Ku fanele ku tirhisiwa.tifonto to hambanahambana letikulu na letitsongo, to lala na leto bumbula.
- Burochara yi fanele ku van a swifaniso swa swilo leswi ku vulavuriwaka hi swona.
- Ku fanele ku van a vuxokoxoko bya laha munavetisi a kumekaka kona na riqingho ra ndhawu ya kona kumbe mufoneriwa.

XIKOMBISO XA BUROCHARA

HODELA YA HLAYISANI <div style="border: 1px solid black; padding: 10px; text-align: center;">Xifaniso xa hodela</div>	Tiholo to khomela tinhlenegeletano <div style="border: 1px solid black; padding: 10px; text-align: center;">Xifaniso xa tiholo</div> <p>Hi na tiholo ta nhungu: Ntlhanu wa tiholo i to khomela tinhleneleta no to ringana vanhu va 100. Tiholo</p>	Swakudya na swonwa <div style="border: 1px solid black; padding: 10px; text-align: center;">Xifaniso xa holo yo dyela na swakudya</div> <p> Swakudya swa hina u nga titsema na rintiho Rixaka rin'wana na rin'wana hi ri swekela swakudya swa rona.</p>	Vuxokoxo ko byo tihangani sa na hina: Adirese 154 Ticondz street Giyani Riqingho 015 289 9706
---	---	--	--

<p>HODELA LEYI YI NA:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✚ Ndhawu yo khomela tinhlenele tano na mikhuvo ✚ Byetlelo ✚ Swakudya na ndhawu ya vutiori 	<p>tinharhu ti nga tirhisiwa eka swa mikhuvo kumbe tinhleneleta no letikulu. Holo yin'wana na yin'wana yi nga amukela 1500 wa vanhu.</p> <p>Byetlelo</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 10px; width: fit-content; margin-left: auto; margin-right: 0;"> <p>Xifaniso xa makamara yo etlela</p> </div> <p>✚ Ndhawu ya byetlelo hi le Kanana hi koxe.</p> <p>✚ Ku na makamara ya 300.</p> <p>Malwandla</p> <p>✚ Vatirhi va hina va thwaserile ku khoma vayeni tanahi tandza.</p> <p>Ndhawu ya vutiori na ya mitlangu yi log e , kwala ndzeni. Ku na :</p> <p>✚ Switirhisiwa</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➢ Xixevo: Masonja, nyama na hlampfi ➢ Matsavu: hi na tinxakaxaka ku katsa na miroho yo tsakama na mikhusu ➢ Xitachi: vuswa, tiphasita, tihove, rhayisi ➢ Tidizete: khasitadi, jeli, thirayifuli, timusi, makhekhe ya tinxakaxaka. ➢ Swo rhelerisa: tijuzi, mahewu, muqhombot i, tibiya na tiwayeni 	<p>Selula 084 356 9874</p>
--	--	---	---

	<p>swa vutiolori Switirhiswa swa mitlangu yo hambanaham bana yo fana na chese, xikwaxi na thenisi.</p>	
--	--	--

Ku yingisela na ku vulavula

SWILETELO

- Swiletelo swi tirhisuw ku komba munhu mafambelo yo suka eka ndhawu yo karhi a ya eka yin'wana leyia nga yi tiviki.
- Ku nga va ku sukela edorobeni ra ka n'wina ku ya fika eposweni ya le tikweni ra ka n'wina; ku suka edororbeni rin'wana ku ya eka rin'wana; ku sukela exitichini xa mabazi ku ya fika exikolweni lexi u dyondzaka eka xona, na swin'wana.
- Swiletelo swi fanele ku va hi ndlela leyia enerisaka ku endlela leswaku munhu loyi a nyikiwaka yena a nga lahleki.
- Loko u letela munhu ku ya endhawini yo karhi u fanele u vula leswaku I mpfhuka wo tani hi kwihi (timitara kumbe tikhilomitara).
- U fanele ku n'wi byela leswaku u ta hundza switarata swingani.
- U fanelle ku n'wi byela miako na switumbuluxiwa leswi a nga ta swi hundza, u vula na tlhelo leri swi nga eka rona.
- U fanele ku tirhisa marito lama hlamuselaka matlhelo na timheho na mafambelo.

XIKOMBISO XA XILETELO KU YA ENDHAWINI YO KARHI

Ku lerisa munhu ku suka ePhalaborwa ku ya eNkowankowa

- Ku suka edorobeni u teka patu ra N156. U ta hundza lokixi ra Lulekani hi voko ra xinene.
- Ku suka kona u ta hundza lokixi ra Namakgale hi voko ra ximatsi. Ku suka kona u ta ya humelela exidorobanini xa Gravelotte, laha u nga ta fika emahandzeni ya patu. Lerin'wana ri ya eNelspruit kasi lerin'wana hi voko ra xinene ri ya eTzaneen. Tirhisa patu ra Tzaneen.
- U ta ya humelela hi patu leri ya ka eLetsitele hi voko ra ximatsi, jika hi rona. Loko u hundzile exidorobanini xa Letsitele, u chayela khilomitara yin'we, kutani u ta vona bodo leyia ku kombisaka Nkowankowa, jikela exineneni u ta fika eNkowankowa.

SWILERISO

- Swileriso i milawu leyia faneleke ku landzeleriwa endhawini kumbe eka xiyimo xo karhi.
- Milawu leyia yi fanele ku va leyia vanhu lava yi va khumbaka va nga twanana hi yona leswaku yi ta landzeleriwa hi ku olova.

- Hi nga ha va na swileriso leswi faneleke ku landzeleriwa ekerekeni, esosayitini, eka xipano xa bolo, etlilasini, swileriso swo nyikiwa hi dokodela, hi n'wakhemisi kumbe swileriso leswi swi faneleke ku landzeleriwa loko ku tsariwa swikambelo, na swin'wana.

XIKOMBISO XA SWILERISO

Swileriso leswi faneleke ku landzeleriwa loko ku tsariwa papila ro sungula (P1) ra xikambelo xa giredi 12.

- Hlamula swivutiso hinkwaswo.
- Sungula xivutiso xin'wana na xin'wana eka papila rintshwa.
- Nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
- Tlula ntla ehansi ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
- Tsala hi vurhonwana(swi saseka no vonaka) u ri karhi u landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

NHLUTO

- Nhluto i xitshuriwa lexi xi hlelaka xiendlo, buku kumbe vukorhokeri byo karhi.
- Nhluto wa ximfumo wu nga tsaleriwa eka maphephahunguntsongo ya timayini, etifemeni na le ka tindzawulo ta mfumo.
- Eka Nhluto wo ka wu nga ri wa ximfumo ku nga hleriwa mhaka yo karhi hi vuxokoxoko na hi vurhonwana.
- Nhluto wu fanele ku tsariwa vito ra mutsari.

XIKOMBISO XA NHLUTO

Nhluto wa tsalwa ra Mibya ya Nyekanyeka

Tsalwa leri ri tsariwile hi BKM Mthombeni hilembe ra 1967. Vakandziyisi va rona i Maskew Miller Longman.

Nhlokohaka ya tsalwa leri na xifaniso lexi nga eka khavhara ya kona swi komba leswaku n'wana u ala ku beburiwa hi mana wa yena. BKM Mthombeni u hi komba leswaku mikarhi yo tala vana a va landzeleli swiletelo swa vatswari va vona.

Mthombeni u tlhela a hi komba leswaku a swi endleki leswaku vanhu va hetiseka evutonwini kumbe va nga kayiveli nchumu emisaveni. U nga va u tlharihile kambe u va na vusompfa. U nga tirhandza emirini, kambe u va u nga tlharihangi. U nga va mufundhisi kambe u pfa u ringeka. U nga va u landzelela nawu kambe loko vana va wena va tshove nawu u nga lava leswaku va tsetseleriwa. Mthombeni u tlhela a hi

komba leswaku rirhandzu a ri na ndzilekano. A ri yi hi ririm i kumbe rixaka.

Timhaka ti lukiwile hi vukheta eka tsalwa leri na swimunuhuatwa hi swi vona swi karhi swi cinca etsalweni swi cinca na mavonelo ya swona ya vutomi ku kombisa leswaku i vanhu lava hanyaka.

Matirhisele ya ririm i ya katsa na misavu ya vutlhari na vutlhokovetseri.

Vahlayi vo tala va ta kuma leswaku loko va kala va sungula ku hlaya tsalwa lera Mibya ya nyekanyeka a va ha lavi ku ri veka ehansi va nga si heta ku ri hlaya.

Muhluti : M.Mjuvi

Mapapila ya swikambelo

Hi ku ya hi Xitatinende xa Pholisi ya Rixaka ya Kharikhulamu na Makambelelo xikambelo xa ka giredi 11 xi languteriwa ku va na mapapila lama landzelaka:

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 : KU HLAYA NA KU LANGUTISA

TIMARAKA :130 NKARHI : 3 WA TIAWARA

SWILETELO

1. Papila leri ri na swiyenge swinharhu :

Xiyenge xa A : Xikambelantwisiso na matirhiselo ya ririm

Xiyenge xa B : Nkomiso wa ndzimana

Xiyenge xa C: Matsalwa

2. Hlamula swivutiso hi ku ya hi swiletelo leswi nga eka xiyenge xin'wana na xin'wana
3. Sungula swivutiso swa xiyenge xin'wana na xin'wana eka pheji yintshwa.
4. Tsala swi basa, swi saseka no vonaka.
5. Loko u ri karhi u tsala landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

Xiyenge xa A

Xivutiso 1

Hlaya xitshuriwa lexi nga landzelaka, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Siku ra 18 Mudyaxihi 2011 i sikunkulu leri a ri languteriwile hi mahlo ngati hi vaaki hinkwavo va Afrika-Dzonga . Siku leri ri xile ku kota masiku man'wana, kambe a ri hambana na laman'wana hikuva leri i siku leri n'wana a anwa hi tsheve. I siku leri maAfrika Dzonga a va fanela ku ya exiticini xa le kusuhi xa ka IEC va ya tihlawulela mfumu wa miganga. Tatana Makhandheni, wanuna wa kwalomu ka 54 wa malembe, u pfukile hi mahlambandlopfu,kutani a byela nsati wa yena leswaku a n'wi chelela mati yo hlamba hikuva a lava ku hatla a famba a ya hlawula vandla leri a lavaka leswaku ri n'wi rhangela. Leswi nsati wa yena a ri munhu wa micingiriko, a swi n'wi karhatanga , leswi se a vandzekile khale mati,u lo hatla a ma teka a ya chela ebavhini leswaku nuna wa yena a ta hatla a hlamba. Loko tatana Makhandheni va ha hlamba, Mthavini n'waGezani u lo namba a tseleka xipotwana leswaku a ta ba xa Magezi. Loko a ya heta ku hlamba swakudya se a swi lulamile swi tlhela swi funengetiwa hi lapi leri a ri tsariwile leswi" Dyanani bya ha hisa". Loko Makhandheni a heta ku fihlula u lo wela ndlela a kongoma exikolweni xa Ganyani lexi a xi ri kwala kusuhani. Loko a ya

fika exikolweni u kumile leswaku na tivanti ta holo a ti nga se pfuriwa.

Hambiswiritano a nga helangi mbilu, leswi a ku nga si fika vanhu u lo fika a tiyimela loko se va ya fika lavan'wana va kumile leswaku Makhandheni a ri yena wo sungula. Ku te loko murhangeri wa xitici a pfula tinyangwa, tatana Makhandheni a va yena wo sungula ku nghena a hlawula mfumo lowu a tsakelaka ku fumiwa hi wona. Ku suka kona tatana Makhandheni a tsakile swinene hikuva a kotile ku ya tihlawulela hi yexe tanihi loko a ri na malunghelo yo hlawula. Leswi se a fihlurile u lo kongoma eka N'waMzamani ku ya timula torha. Leswi a ka ha ri mixo swinene vanhu a va nga se tala, u lo fika a kuma ku ri na vavanuna vo ka va nga tati na xandla. U fikile a vitana swikalu swimbirhi leswaku a ta timula torha. Loko se byi sungula ku n'wi hahela emahlweni, a jakatseka a nga ha miti na marha, bulu ra kona a ku ri rin 'we ntsena, NHLAWULO WA MIGANGA. Loko va ha tidyela mabulo ku fikile mufana hi ku tsutsuma loyi a nga fika a va tivisa leswaku ku na n'wana loyi a nga wela egojini lera ha ku ceriwaka hi lavo vekela gezi. Vavanuna lava a va ri kwalaho va lo milenge yimbirhi va kongoma laha nghozi a yi humelele kona, loko va ya fika va kuma leswaku hakunene mhaka yi humelerile naswona n'wana a nga ha ri kona. Va lo vhela va vitana movha yo rhwala vafi va tlhela va vitana na vhene ya maphorisa. Loko mimovha leyi yi ya fika se a ku pfumaleka na vuphelo bya marha. Hambi leswi a ku nga ha ri na xo xiendla hikuva mati a ya halakile a ya halakile.

Swivutiso

1. Hi siku ra 18 Mudyaxihi 2011 a ku humelela yini ? (2)
  2. IEC swi yimele yini ? (2)
  3. Lapi leri a ri funengetile swakudya a ri tsariwile ku yini ? (2)
  4. Xana nsati wa Makhandheni a ri mani ? (2)
  5. Kuma rito rin'we endzimaneni leri vulaka ku dya swakudya swa nimpundzu. (2)
  6. Hi wahi mahungu lama nga ta na mufana ? (2)
  7. Mahungu lama a ma tsakisa swinene. Pfumela kumbe u kaneta kambe u seketela nhlamulo ya wena. (2)
  8. Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka :
    - 8.1. Ku pfuka hi mahlambandlopfu. (2)
    - 8.2. N'wana a anwa hi tsheve. (2)
    - 8.3. Ku ba xa Magezi. (2)
- [20]

Xivutiso 2

1. Tsala vamavizweni va marito lawa: sungula, nsati, (4)
2. Nyika marito fularha ya marito lama: pfurile, tatana. (4)

3. Boxa leswaku marito lama landzelaka i marhavi muni ya maendl? Tiyimela, rhangela (4)
4. Tsala ntsongahato wa rito leri” movha” (2)
5. Yisa xivulwa lexi eka nandzulo: “Dyanani bya ha hisa”. (2)
6. Tsala vunyingi bya rito leri : nsati. (2)
7. Yisa rito leri evundhawini: xandla. (2)

[20]

XIYENGE XA B: NKOMISO WA NDZIMANA

Xivutiso 3

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso wa xona.

Matomu i mufana wa kwalomu ka khume ntlhanu wa malembe hi vukhale, naswona hi yena mativula ku sala ya ndyangu wa ka Hlungwani. Matomu i n'wana wa tatana Khazamula na manana Mthavini. Vusenga i munghana lonkulu wa Matomu. Siku rin'wana Matomu na Vusenga va nyengile exikolweni hi nkarhi wo wisa. Vafana lava a va twananile leswaku va ya edorobeni ra le kusuhi leswaku va ya lomba tiDVD to hungasa hi tonu nimadyambu. Leswi a va ri hava mali, va yile epatwini ku ya kombela tilifiti. Loko va ha yimise sweswo ku fikile movha wa BMW ya ntima lowu nga fika wu va yimela, movha lowu a wu pendiwile mafasitere ya va ya ntima. Loko se va nghenile endzeni ka wona, va kumile leswaku ku na vavanuna vanharhu lava nga ambala manghilazi ya mahlo. Movha wu sukile hi rivilo lerikulu wu kongoma etlhelo leri a ri nga yi edorobeni. Matomu na Vusenga a va pfariwile mahlo lero a va swi vonanga na leswaku va kongoma kwihi ? Va te va pfuriwa mahlo va tikuma va ri endzeni ka yindlu yin'wana yi kulukumba swinene. Vatswari va vana lava va sale va lava hinkwako, kambe a va va kumanga. Va yile va ya rhipota emaphoriseni hi ta mhangu leyi, kambe a ku vanga na nhlanga yo huma ngati. Endzhaku ka vhiki mintsumbu ya vona yi kumeke yi cukumetiwile ekusuhi na nambu, xihlamariso yi kumeke yi ri karhi yi xota swirho swin'wana. Hambiswiritano, ku olieriwile masalela ya ya lahliwa.

XIYENGE XA C : MATSALWA

Mudyondzisi u ta seta matsalwa ku ya hi matsalwa lama mi ma hlayaka exikolweni xa ka n'wina.

C1 : Vutlhokovetseri : - swa ndzawulelo [20] (swivutiso swa switsalwana swo huma eka switlhokovetselo swa mune swa ndzawulelo laha ku hlawuriwaka swimbirhi) na swo ka swi nga ri swa ndzawulelo [10] [30]

C2 : Novhele :- Xitsalwana kumbe swivutiso ku ya hi tsalwa swi fanele swi kambela leswi landzelaka eka xitsalwana :

- Vundzeni(ku twisia nhlamuselo ya nhlokomhaka, vuenti byo seketela mavonelo na ku twisia 60%
- Ririmi na xivumbeko(xivumbeko, nkhuluko na ku andlala, ntivoririmi, thoni na xitayili 40%

[25]

C₃ : Ntlangu :-Xitsalwana kumbe swivutiso ku ya hi tsalwa swi fanele swi kambela leswi landzelaka eka xitsalwana :

- Vundzeni(ku twisia nhlamuselo ya nhlokomhaka, vuenti byo seketela mavonelo na ku twisia 60%
- Ririmi na xivumbeko(xivumbeko, nkhuluko na ku andlala, ntivoririmi, thoni na xitayili 40%

LEMUKA : Vakamberiwa va fanele ku hlamula xitsalwana xin'we na xivutiso xin'we xo huma eka xitshuriwa ku suka eka xiyenge xa C₂ KUMBE C₃. [25]

PAPILA RA 2 : KU TSALA

TIMARAKA : 120

NKARHI : 3 WA TIAWARA

XIYENGE XA A

SWILETELO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWIMBIRHI.
2. XIYENGE XA A : switshuriwa swa switsalwana (60)
3. XIYENGE XA B: switshuriwa swa switsalwambiko (60)
4. U languteriwa ku hlamula xivutiso xin'we eka xiyenge xa A na swimbirhi eka xiyenge xa B.
5. Sungula ku hlamula xivutiso xin'wana na xin'wana eka pheji yintshwa.
6. Tsala swi saseka no vonaka.
7. Hlawula nhlokomhaka leyi u yi twisisaka.

XIYENGE XA A

- (a) Vatshwa vo tala va lahlekeriwa hi titalenta ta vona hikokwalaho ko tirhisa swidzidziharisi.
- (b) Loko a ndzo va murhangeri wa LRC
- (c) Swi na khombo ku khandziya movha wa munhu wo ka u nga n'wi tivi.. Pfumela kumbe u kaneta u ri karhi u seketela .
- (d) Dyondzo i xithlangu.
- (e) Masasani u fele enhoveni. [60]

XIYENGE XA B

- (a) Exiticini xa maphorisa xa le mugangeni wa ka n'wina va lava ku thola maphorisa. Tsala papila ra vutitivisi leri u nga ta ri rhumela.
- (b) Hahani wa wena u lovile. Tsala matimu lama nga ta hlayiwa hi siku leri va nga ta lahliwa hi rona.
- (c) Munghana wa wena wa vabya, kutani u amukeriwile exibedlhele xa ka Malamulele. N'wi tsalele papila ro n'wi khongotela.
- (d) U tsandzekile ku ya exikolweni hikokwalaho ka mukhuhlwana, tsalela nhloko ya xikolo papila u nyika makwenu wa wena loyi mi dyondzaka eka xikolo xin'we leswaku a ya va nyika. Papila leri a ri hlamuseri hi tsandzeka ka wena ku ya exikolweni. [2x 30=60]

XIKOMBATINHLAMULO

XIYENGE XA A

Xivutiso 1

1. A ku ri na nhlawulo wa mfumu wa muganga. (2)
  2. Independent Electoral Commission (2)
  3. Dyana bya ha hisa (2)
  4. Mthavini n'wa Gezani (2)
  5. Ku fihlula. (2)
  6. Ku na n'wana loyi a nga wela egojini (2)
  7. Mahungu lama a ma nga tsakisi, hikuva n'wana u lovile, hikokwalaho ka vusopfa bya vatirhi va swa gezi. (2)
  8.
    - a. Ku hubuta ka ha ri mixo (2)
    - b. A ku ri na micingiriko yo tala. (2)
    - c. Ku swekela nuna vuswa bya nimpundzu. (2)
- [20]

Xivutiso 2

8. Sungula > rhanga, nsati> nghamu, (4)
9. Pfurile> pfarile, tatana> manana. (4)
10. Tiyimela> rhavi ra xitlhelelo, rhangela> rhavi ra xikongomelo (4)
11. movha> ximovhana (2)
12. Mi nga dyi bya ha hisa. (2)
13. Nsati> vavasati. (2)
14. Xandla> exindleni. (2)

[20]

XIYENGE XA B

Nkomiso wa ndzimana

Tinhlokomhakankulu

- Matomu i mativula ya tatana na manana Mkhomazi.
- Munghana wa Matomu i Vusenga.
- Matomu na Vusenga va twananile ku nyenga exikolweni hi nkarhi wo wisa.
- Va hava mali yo hakela xo famba.
- Va khandziya movha wa BMW lowu va nga wu tiveki.
- Va tikumile va ri endzeni ka yindlu leyikulu swinene.
- Endzhaku ka swona mitsumbu ya vona yi kumeke ethlalo ra nambu.

nkombo wa timhakankulu ntsena]

- Nkoka wa mahungu (N) 7 wa timaraka
- Matirhiselo ya ririm (R) 3 wa timaraka

❖ NXUPULO

- Eka mikomiso leyi nga leha ku tlula mpimo a ku hlayiwe ku hundzisiwa hi ntlhanu wa marito ntsena.
  - Mikomiso leyi nga fikeleriki marito lama nga pimiwa kambe yi ri na timhaka hinkwato a yi fanelangi yi xupuriwa yi fanele ku averiwa timaraka hinkwato.
  - Swihoxo swa matirhiselo ya ririm (Ntivoririmi, mapeletelo, mahikahatelo)
  - Susa eka timaraka tinharuhi hi ndlela leyi:
  - Swihoxo swa 0-4 ku hava nxupulo.
  - Swihoxo swa 5-10 ku susiwa maraka yin'we
  - Swihoxo swa 11- 15 ku susiwa timaraka timbirhi.
  - Swihoxo swa 16 ku ya ehenhla ku susiwa timaraka tinharuhi
    - Maavelelo ya timaraka eka ririm hi ku landza timhakankulu
      - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 1-3 , ku averiwa maraka yin'we.
      - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 4- 5 ku averiwa timaraka timbirhi.
      - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 6- 7 ku averiwa timaraka tinharuhi.
- LEMUKA: nkomiso wa marito a wu laveki.

MAAVELELO YA TIMARAKA

Nkatsakanyo wo pfumala swihoxo; wo kongoma; wu kombisa leswaku mukamberiwa u twisise na ku landzelela swilaveko hinkwaswo hi ndlela ya xiyimo xa le hanhla, timhaka hinkwato ti tsariwile	Xa risuna	9-10	90-100
Swilaveko swo tala swi landzeleriwile, nkatsakanyo a hi wa risuna	Xa nkoka	8	80
Wa hlayeka kambe ku katsiwile na timhaka leti nga riki ta nkoka; kambe to talanyana ta nkoka ti katsiwile.	Xo saseka swinene	7	70
Nkatsakanyo wu na timhaka ta nkoka leti nga riki hansi ka 50% ku na mahungu lama nga lavekiki lama onhaka vunene bya nkatsakanyo.	Xo saseka	6	60
Ku na timhaka ta nkoka; ku na timhaka leti nga lavekiki; maveketelo ya timhaka ya hoxekile; wu le xikarhi.	Xa le xikarhi	5	50

Nkatsakanyo wu hava nkhulukelano wa timhaka; timhaka to tala ta nkoka ku hava; ku na vumbhoni byo komba leswaku mukamberiwa wa tikeriwa eka ku rineta ku katsakanya.	Xo ka xi nga nyawuli	4	40
Ku na vumbhoni byo kombisa leswaku ku na ku twisia kuntsongo; ku na swihoxo swa mahlamuselelo; timhaka to tala hi leti nga lavekiki; ku na timhakanyana ta nkoka leti nga riki ehansi ka yin'we.	Xo phyama	3	30
Ku na vumbhoni byo kombisa leswaku mukamberiwa u ringetile ku endla nkatsakanyo; a swi tikombi a ri na ku twisia ka leswi lavekaka eka nkatsakanyo; hileswaku wa phewa.	Xo phewa	2	20
ku na vumbhoni byo komba leswaku mukamberiwa a nga twisisi swilaveko swa nkatsakanyo naswona nkatsakanyo wa kona wa huhula; xitshuriwa xo kopiwa kunene.	Xo huhula	0-1	0-10

1. RHUBIRIKI YO KOREKETA XITSALWANA XA 50 WA TIMAKISI

	Khodi ya 7: Vuswikot i byo hlawulek a 80- 100%	Khodi ya 6: Vuswikot i by a le henhla 70-79%	Khodi ya 5: Vuswikot i bya le henhlany ana 60- 69%	Khodi ya 4: Vuswikot i bya le xikarhi byo amukele ka 50- 59%	Khodi ya 3: Vuswikot i byo enela 40- 49%	Khodi ya 2: Vuswikoti byo enelanyan a bya madyondza 30-39%	Khodi ya 1: Vuswikoti byo ka byi nga enelanga o- 29%
VUNDZE NI & NKUNGU	<u>24-30</u>	<u>21-23^{1/2}</u>	<u>18-20^{1/2}</u>	<u>15-17^{1/2}</u>	<u>12-14^{1/2}</u>	<u>9-11^{1/2}</u>	<u>0-8^{1/2}</u>
HATO 30	byi	byi	byi	byi	byo enela.	hinkwayo	huhula
WA	kombisa	kombisa	koinbisa	kombisa	Ku na ku	laha	swinene
TIMARAK A (VN)	ku	ku twisia	ku twisia	ku twisia	kayevela	vundzeni	naswon
	twisia	nhlokom	nhlokom	nhlokom	ka	byi	byi
	nhlokom	haka	haka hi	haka hi	nkhulukel	twakalaka	pfumala
	haka	hikahle	ndlela yo	ndlela ya	ano.	naswona	nkhulukel
	vuenti	Mahungu	ringanel	le xikarhi	Mahung	byi	ano.
	Mahungu	ya koka	Mahungu	Mahung	u ya tala	pfumala	Mahungu
	ya narinoko	ya tsakisa	u ya le	ku	nkhulukel	lama	lama
	ntlontlo	Naswona	Naswona	xikarhi	fambela	ano.	boxiweke a
	Naswona	ya	ya	kambe	na na	Mahungu	ma tsakisi
	ya	tsakisa.	khorwisa.	ya	nhlokom	lama	naswona
	hlutekile.	Nkungu	Nkungu	haka,	boxiweke	ku tale	
	Nkunguh	hato na/	hato na/	pfumala	a ma	ngopfu	
	ato na	mpfapfa	mpfapfa	oko.	kambe		
	/mpfapfa	rtiuto	rtiuto	Nkungu	kun a	tlalangi	mbuyelelo
	rtiuto	wu	wu	hato na/	mbuyelel	naswona	wa
	tirhisiwil	tirhisiwi	tirhisiwi	mpfapfa	o wa	ku tale	timhaka.
	e ku	le ku	le ku	timhaka.	mbuyelelo	Ku hava	
	tumbulux	tumbulu	tumbulu	Nkunguh	wa	vumbhoni	
	a	xa	xa	ato na/	ato na/	lebyi	
	xitsalwan	xitsalwa	xitsalwa	tirhisiwi	timhaka.	Ku hava	kombiska
	a lexi	na lexi	na lexi	le ku	mpfapfar	vumbhoni	leswaku
	hlantswe	kombisa	hlantsw	tumbulu	tiuto wu	byo enela	xitsalwana
			xa	e ku	lebyi		xi

	keke no twisiseka.	ka vutshila no twisisek a.	ekeke no twisisek a.	xitsalwa na lexi enerisak a naswon a xa twisisek a.	tumbulu xa xitsalwa na xo enela, xo a xa twisisekaile naswona xi na nkhuluk elano.	kombiska leswaku xitsalwana xi kunguhatiw /mpfapfarh utiwile kambe xitsalwana xi andlariwil e hi xiyimo xa le hansi.	kunguhati wile &/ mpfapfarh utiwile kambe xitsalwana xi andlariwil e hi xiyimo xa le hansi.
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI	<u>12-15</u>	<u>10¹/₂-11¹/₂</u>	<u>9-10</u>	<u>7¹/₂-8¹/₂</u>	<u>6-7¹/₂</u>	<u>4¹/₂-5¹/₂</u>	<u>0-4</u>
15 WA	-Lemuka nkoka wa matirhise io ya ririmi hi	--Lemuka nkoka wa matirhisei o ya ririm.	- Vumbho ni byo kota ku lemuka	Kota ku lemukan yana nkoka lamo	Matirhisei io ya ririmi hi i ya	Matirhisei o ya ririm i ya	Matirhisei o ya ririm ya tsanile
TIMARAK A (RXV)	ndlела ya vukheta. Ririm na mahika hatelo swi tirhisiwi swi tirhisiwi le hi nkhaqat o.	Ririm na mahika hatelo swi tirhisiwi le hi mfanelo. i	matirhis eio ya matirhis eio ya matirhis eio ya matirhis eio ya matirhis eio ya tikomba. Ririm na mahikaha telo swi tala ku tirhisiwa hi mfanelo.	matirhis yana ririm hi nkoka lamo	Matirhisei yana ririmi ya wa enela.	Matirhisei io ya ririmi ya ya tsanile	Matirhisei o ya ririm ya tsanile
							swinene. Matirhisei o ya ririm ya tsanile naswona mahikahat elo ya na swihoxo swo tala.

	Kota ku tirhisa na ririmi ro gega hi mfanelo.	Kota ku katsa na ririmi ro gega hi mfanelo.	Kota ku tirhisa ririmi ro gega hi ndlela le henhlan yana.	Kota ku tirhisa ririmi ro gega hi gega ndlela yandlela le le xikarhi.	Kota ku natirhisa roro gega hindlela yoku	Kota ku ririmitikeriwa hiku kotaku kota ku tirhisatirhisa ririmi roririm ro gega higega hi mfanelo	Wa tikeriwa kota ku tirhisatirhisa ririmi roririm ro gega higega hi mfanelo.
	Mahlaw ulelo ya marito lama tirhisiwa ka i ya xiyimo xa le henhla.	Tirhisa tindlela to hambanaha mbana ta mahlawulel o ya marito hi mfanelo.	Mahlaw ulelo ya marito lama tirhisiwa ka ya fambela na na nhlokom haka.	Mahlawul elo ya marito ya tirhisiwa xikarhi.	Mahlawulel o ya marito i yo enela.	Mahlaw ulelo ya marito i ya madyon dza.	Marito a ya hlawuriw i hi mfanelo.
	Xitayili, thoni na rhejisitar a swi fambela na na nhlokom haka hi ndlela yo hlawule ka.	Xitayili, thoni na rhejisitar a swi fambelana Swinene na nhlokomha ka.	Hi minkarhi yo tala xitayili, thoni na thoni fia rhejisitar a swi a swi fambela na na nhlokom haka.	Hakanyi ngi xitayili, thoni na thoni na rhejisitar a swi thoni na rhejisitar a swi tala ku fambela na na nhlokom haka.	Xitayili, thoni na rhejisitar a swi kayivela tirhisriwa nkhulukela ngi no.	Xitayili, thoni na rhejisitar a swi a a swi tirhisriw hi mfanelo.	Xitayili, thoni na rhejisitar a a swi tirhisriw anghi mfanelo eka xitshuriw a hinkwax o.
	Xitsalwan a a xi na swihoxo hi ku va xi xopaxopiwi xopaxopi wile no hleriwa.	Xitsalwana a xi na swihoxo hi ku va xi xopaxopiwi le no hleriwa.	Xitsalwa na a xi talangi swihoxo hi ku va xi xopaxopi xi xopaxop hleriwa, iwile no hleriwa, va	Hambiles wi xitsalwan a xi nga xopaxopi a no hleriwa, xi pfa xi hleriwa. na	Hambilesw i xitsalwana xi nga xopaxopiw a no hleriwa, xi pfa xi va na hleriwa. xa ha ri na	Hambilok ko xitsalwa na xi xopaxop iwile no hleriwa, xa ha ri na	Hambilok o xitsalwan a xi xopaxopi wile no hleriwa, xa ha ri na

				swihoxo.	leswi nga erivaleni.	swihoxo	swo	tala
						swo tala.	naswona a	xi
						twisiseki.		
XIVUM	<u>4-5</u>	<u>3^{1/2}</u>	<u>3</u>	<u>2^{1/2}</u>	<u>2</u>	<u>1^{1/2}</u>	<u>0-1</u>	
BEKO	-Ku na nkhuluk elano eka malukel o ya nhlokom haka.	- Ku na nkhulukela no eka malukelo ya nhlokomha ka.	- Ku na nkhuluk elano eka malukel o ya nhlokom haka.	- Malukel o ya timhaka fambelana na nhlokomha ka.	Malukelo ya timhaka ya fambelana na nhlokomha ka.	- Malukel o ya timhaka ya fambela na na nhlokom haka.	-- Malukelo ya timhaka eka xitsalwa na hinkwax o a ya fambelan i na nhlokom haka.	
5	Vuxokox oko byi andlariw	Vuxokoxok o byi andlariwile	Vuxokox oko byi andlariw	Vuxokox oko byin'wa	Ku na vuxokoxok onyana	Mikarhi yin'wana	Vuxokox oko lebyi andlariw	
WA					lebyi	vuxokox		
TIMARA					oko bya			
KA (X)	ile hi ndlela yo kongom a yo hlawule ka swinene.	hi ndlela yo kongoma swinene.	ile hi ndlala leyi faneleke.	na byi andlariw ile ku ya e hi ndlela hi swilavek o swa nhlokom haka.	andlariwek huhula naswona hunu twisisekaka leri a ri .ri koti ku kumbete leka.		eke bya huhula.	
	Swivulw a na tipharagi rafu swi andlariw ile hi ndlala ya nkhuluk	Swivulwa na tipharagiraf u swi andlariwile hi mfanelo swinene.	Swivulw a na tipharagi rafu swi andlariw ile hi mfanelo.	Swivulw a na tipharagi rafu swi na swihoxo kambe kambe xitsalwa na xa	Swivulwa na tipharagira fu swi na swihoxo kambe xitsalwana xa twisiseka.	Swivulw a na tipharagi rafu i swa madyon dza.	Swivulw a na tipharagi rafu swi pfuvapfu vanile naswona a swi na nandzeie	

elano swinene.			twisisek a.			lano.
Vulehi byi fambela na na swilavek o swa xitsalwa na.	Vulehi hi lebyi faneleke	Vulehi hi lebyi faneleke	Vulehi byi tala ku va lebyi faneleke.	Vulehi byi lehe/kome ngopii.	Vulehi byi lehe/ko me ngopfu.	Vulehi byi lehe/kom e ku tlula mpimo swinene.

2. RHUBIRIKI YO KOREKETA XITSALWAMBIKO XA 25 WA TIMAKISI

	Khodi ya 7: Vuswikoti byo hawulek a 80- 100 %	Kho di ya 6: Vuswiko ti bya le henhfa 70- 79%	Khodi ya 5: Vuswi kot bya le henhla nyana 60- 69%	Khod i ya 4: Vuswiko ti bya le xikarhi byo amuk eleka 50- 59 %	Kho di ya 3: Vuswiko ti byo enela 40- 49%	Khod i ya 2: Vusw ikoti byo enela nyan a bya mady ondz 30- 39 %	Khodi ya 1: Vuswikoti byo ka byi nga enelan ga o- 29%
VUNDZE	<u>12 - 15</u> •Ku na vulivi byo hawulek a ku ya hi swilavek o swa xitsalwa mbiko. Maandlal elo ya mahungu ya	<u>10½ - 11½</u> - Ku na vutivi bya kahle swinene ku ya hi swilavek o swa xitsalwa mbiko. Maandlal	<u>9 - 10</u> - Ku na vutivi bya kahle hi ku ya hi swilavek o swa xitsalwa mbiko. Mudyond	<u>V/2 - 8Y2</u> -Ku na vutivi bya le xikarhi ku ya hi swilavek o swa xitsalwa mbiko. Mudyond zi u andlala mahungu	<u>6 - 7</u> -Ku na vutivi byo enela ku ya hi swilavek o swa xitsalwa mbiko. Loko mudyond zi a andlala	<u>4½ - 5½</u> -Vutivi lebyi nga kona i bya madyond za ku ya hi swilavek o swa xitsalwa mbiko.	<u>0 - 4</u> -Ku pfumaleka vutivi bya madsyond ya switsalwa mbiko Mudyond Mudyondz

NI,	kombisa ku vupfa ka	elo ya mahung u	zf u andlala	hi ndlela yo	mahung u u pfa	zi u huma	i u huma
NKUNGU	miehleke to.	ya	mahungu	kongoma	a huma	emhaken	emhakeni
HATO	Mahungu hi lamo kongoma swinene eka	kombisa ku vupfa ka miehleke to.	hi ndlela yo	kambe u pfa a	emhaken	i loko a andlala	loko a
& XIVUMB	xitsalwa mbiko hinkwax o	andlala mahung u hi ndlala	a huma emhaken	huma	naswona	mahungu	andlala
EKO	naswona a nga hum emhaken i.	yo kongoma naswona a nga tali ku huma emhaken	i.	emhaken	mikarhi	naswona	mahungu
(VNX)	Vundzeni na timhaka swi na nkhuluke lano swinene naswona timhaka ti		Vundzeni na timhaka swi	Vundzeni na timhaka swi	Vundzen i na timhaka swi	Vundzeni na timhaka a	Vundzeni na timhaka a
15 WA	andlariwi le hi ndlela yo	timhaka ti andlariwi le hi	nkhuluke lano oko	naswona ku na	naswona ku	na vuxokox oko byitsong	vuxokoxo konyana lebyi

	enerisa, na vuxokox oko hinkwab yo byi seketela nhlokom haka.	ndlela yo enerisa, na vuxokox oko byi sekete hinkwab yo byi sekete nhlokom haka.	naswona vuxokox oko byi sekete hinkwab yo byi sekete nhlokom haka.	byin'wan a byi sekete haka	vuxokox oko bya sekete haka	o lebyi sekete a	seketelaka nhlokomh aka
TIMARA KA	Vumbho ni bya nkunguh ato &mpfap farhuto byi tikomba hi ku va ku tumbuiu xiwile xitsalwa mbiko lexi hlantswe keke swinene no twisiseka . .	Vumbho ni bya nkunguh ato nkunguh ato	Vumbho ni bya nkunguh ato	Vumbho ni bya nkunguh ato	Vumbho ni bya nkunguh ato	Hambiles wi nkunguh ato &/mpfap farhuto wu nga	Nkunguha to
	nkunguh ato	&/mpfap farhuto byi	&/mpfap farhuto byi	&/mpfap farhuto byi	&/mpfap farhuto byi	endliwa xitsalwa mbiko a	andlariwa ngi hi ndlela
	&/mpfap farhuto byi	tikomba hi ku va ku	tikomba hi ku va ku	tikomba hi ku va ku	tikomba hi ku va ku	xi ringanel nga ku va xa	ya kahle naswona
	tikomba hi ku va ku	tumbuiu xiwile	tumbuiu xiwile	tumbuiu xiwile	tumbuiu xiwile	Ririmi ro Engetela ro	maandlale lo ya
	tumbuiu xiwile	xitsalwa mbiko xa	xitsalwa mbiko xa	xitsalwa le	xitsalwa mbiko xo	Sungula a xi	xitsalwam biko iya
	xitsalwa mbiko xa kahle	kahle no twisiseka . .	xikarhi no twisiseka	no twisiseka	no twisiseka	andlariw angi kahle.	xiyimo xa le hansi.

		swinene no twisiseka .	.			
U landzeler ile milawu hinkway o ya swilavek o swa xivumbe ko naswona		U tala ku landzelel a		Xivumbe ko a xi	Xivumbe ko a xi	Xivumbek o a xi
		milawu leyi faneleke	Xivumbe ko xi andlariwi	andlariw angi hi ndlela yo	andlariw angi hi ndlela yo	andlariwa ngi hi ndlela
	U landzeler ile milawu leyi	ya swilavek o swa	hi ndlela ya le xikarhi ku	enela ku ya hi swilavek o	landzelel a milawu ya	yo landzelela swiletelo
xitsalwa mbiko xi	faneleke ya swilavek o swa	xivumbe ko.	ya hi swilavek o swa	swa matsalel o, kambe	matsalel o, naswona ku	swa matsalelo.
hlawulek ile.	xivumbe ko.		matsalel o.	ku na swihoxo leswi nga lo tlangand la, erivaleni.	na swihoxo leswi kavanyet anga mongo.	

	<u>8-10</u>	<u>6¹/2-7¹/2</u>	<u>5¹/2-6</u>	<u>4-5</u>	<u>3-3¹/2</u>	<u>2- 3¹/2</u>	<u>0-2¹/2</u>
RIRI		-		-	-		
MI,	Vulong	Vulong	Vulong	Vulong	Vulong	Vulong	Vulong
XITA	oloxam	oloxam	oloxam	oloxam	oloxam	oloxam	oloxam
YILI	arito	arito	arito byi	arito i	arito i	arito	arito
&	byi	byi	kahle	bya	byo	i	byi
VUH	endliwil	endliwil	na	!e	enela na	byo	xiyimo
LERI	e hi	e kahle	swona	xikarhi.	swona	enela	xa le
							hansi

(RXV)	nkhaqat	swinene	marito	Swihox	ku na	na	na
	o	.	ya	o a swi	swihoxo	swona	swona
	na hi		hlayeka	onhi	swo	ku na	swa
10	ndlela	Ntivoriri	kahle.	nkhulu	tala.	swihoxo	nonoha
WA	ya	mi wu		ko wa		swo	ku
TIM	vutlhari	tala ku	-	mongo.	Ntivoriri	tala.	landzele
ARA	swinene	va	Ntivoriri		mi wa		la
KA	.	wu	mi wu	-	kayivela	Ntivoriri	mongo
	tirhisiwi	tirhisiwi	tirhisiwi	Ntivorir	na	mi wa	wa
	-	le hi	le hi	imi wu	swona a	kayivela	mhaka
	Ntivoriri	nkhaqat	nkhaqat	tirhisiwi	wu	na	
	mi wu	o	o ku ya	le hi	enelang	swona a	-
	tirhisiwi	ku ya hi	hi	ndlala	i	wu	Ntivoriri
	le hi	xikongo	xikongo	yo	ku ya hi	enelang	mi wa
	nkhaqat	melo xa	melo	amukel	xikongo	i ku	ha lava
	o hi	vaamuk	xa	eka ku	meio xa	ya hi	ku
	xiyimo	eri va	vaamuk	ya hi	vaamuk	xikongo	antswisi
	xa le	mahung	eri va	xikongo	eri va	meio xa	wa
	henhla	u na	mahung	meio xa	mahung	vaamuk	swinene
	swinene	mbangu	u «a	vaamuk	u	eri va	naswon
	ku ya hi	.	mbangu	eri va	na	mahung	a a wu
	xikongo	.	.	mahun	mbangu	u na	ringanel
	melo xa	-		gu	.	mbangu	angi ku
	vaamuk	Xitayili,	-	na		.	ya hi
	eri	thoni na	Xitayili,	mbangu	-		xikongo
	va	rhejisita	thoni na	.	Matirhs	-	meio xa
	mahung	ra swi	rhejisita		elo ya	Matirhs	vaamuk
	u na	tala ku	ra swi	-	xitayili,	elo ya	eri va
	mbangu	va	tela ku	Xitayili,	thoni na	xitayili,	mahung
	.	swi	fambela	thoni	rhejisita	thoni na	u
		tirhisiwi	na na	na	ra swi	rtiejisita	na
	-	le hi	nhloko	rhejisita	pfa swi	ra swi	mbangu
	Xitayili,	mfanelo	mhaka.	ra swi	nga	pfa swi	.
	thoni na	ku ya hi		tirhisiwi	twisisek	nga	
	rhejisita	swilave	-	le hi	i.	twisisek	-
	ra	ko swa	Xitsalw	ndlala		i.	Xitayili,
	swi	nhloko	ambiko	yo	Hambil		thoni na
	tirhisiwi	mhaka.	xi na	enela.	oko	-	rhejisita
	le hi		swihoxo		xitsalwa	Hambil	ra a swi

	nkhaqat	-	nyana	-	mbiko	oko	fambela
o	Xitsalw	hi ku va	Xitsalw	xi	xitsalwa	ni na	
swinene	ambiko	xi	ambiko	xopaxo	mbiko	nhloko	
ku ya hi	a xi	xopaxo	xi na	piwile	xi	mhaka.	
swilave	talelang	piwile	swihox	no	xopaxo		
ko	i hi	no	o swa le	hleriwa,	piwile	-	
swa	swihoxo	hleriwa.	xikarhi	xa ha ri	no	Hambil	
nhloko	hi ku		hi ku va	na	hleriwa,	oko	
mhaka.	va xi	Xitsalw	xi	swihoxo	xa ha ri	xitsalwa	
	xopaxo	ambiko	xopaxo	.	na	mbiko	
-	piwile	xi na	piwile		swihoxo	xi	
Xitsalw	no	vulehi	no	Vulehi	swo	xopaxo	
ambiko	hleriwa.	lebyi	hleriwa.	bya	tala.	piwile	
xi hava		fanaleke		xitsalwa		no	
naxihox	Xitsalw	.	Xitsalw	mbiko	Vulehi	hleriwa,	
o na	ambiko		ambiko	byi	bya	xa ha ri	
xin'we	xi na		xi tala	komile	xitsalwa	na	
hi ku va	vulehi		ku va	kumbe	mbiko	swihoxo	
xi	lebyi		na	byi	byi	swo tala	
xopaxo	fanaleke		vulehi	lehile	komile	naswon	
piwile	.		lebyi	swinene	kumbe	a xi	
no			fanelek		byi	hlangan	
hleriwa.			e.		lehile	isa	
					swinene	nhloko.	
					.		
Xitsalw						Xitsalw	
ambiko						ambiko	
xi na						xi	
vulehi						komile /	
lebyi						lehile	
fanalek						swinene	
e.						.	

3. RHUBIRIKI YO KOREKETA NKOMISO WA NDZIMANA

[Nkombo wa timhakankulu ntsena]

- Nkoka wa mahungu (N) 7 wa timaraka
- Matirhiselo ya ririm (R) 3 wa timaraka

❖ NXUPULO

- Eka mikomiso leyi nga leha ku tlula mpimo a ku hlayiwe ku hundzisiwa hi ntlhanu wa marito ntsena.
  - Mikomiso leyi nga fikeleriki marito lama nga pimiwa kambe yi ri na timhaka hinkwato a yi fanelangi yi xupuriwa, yi fanele ku averiwa timaraka hinkwato.
  - Swihoxo swa matirhiselo ya ririm (ntivoririmi, mapeletelo, mahikahatelo)
  - Susa eka timaraka tinharuhi hi ndlela leyi:
  - Swihoxo swa 0-4 ku hava nxupulo.
  - Swihoxo swa 5-10 ku susiwa maraka yin'we
  - Swihoxo swa 11-15 ku susiwa timaraka timbirhi.
  - Swihoxo swa 16 ku ya ehenhla ku susiwa timaraka tinharuhi
    - Maavelo ya timaraka eka ririm hi ku landza timhakankulu
      - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 1-3 ku averiwa maraka yin'we.
      - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 4-5 ku averiwa timaraka timbirhi.
      - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 6-7 ku averiwa timaraka tinharuhi.
- LEMUKA: Nkomiso wa marito a wu laveki.

MAAVELO YA TIMARAKA

Nkatsakanyo wo pfumala swihoxo; wo kongoma; wu kombisa leswaku mukamberiwa u twisisile na ku landzelela swilaveko hinkwaswo hi ndlela ya xiyimo xa le hanhla, timhaka hinkwato ti tsariwile	Xa risuna	9-10	90-100
Swilaveko swo tala swi landzeleriwile, nkatsakanyo a hi wa risuna	Xa nkoka	8	80
Wa hlayeka kambe ku katsiwile na timhaka leti nga riki ta nkoka; kambe to talanyana ta nkoka ti katsiwile.	Xo saseka swinene	7	70
Nkatsakanyo wu na timhaka ta nkoka leti	Xo saseka	6	60

nga riki hansi ka 50% ku na mahungu lama nga lavekiki lama onhaka vunene bya nkatsakanyo.			
Ku na timhaka ta nkoka; ku na timhaka leti nga lavekiki; maveketelo ya timhaka ya hoxekile; wu le xikarhi.	Xa le xikarhi	5	50
Nkatsakanyo wu hava nkhulukelano wa timhaka; timhaka to tala ta nkoka ku hava; ku na vumbhoni byo komba leswaku mukamberiwa wa tikeriwa eka ku ringeta ku katsakanya.	Xo ka xi nga nyawuli	4	40
Ku na vumbhoni byo kombisa leswaku ku na ku twisisa kutsongo; ku na swihoxo swa mahlamuselelo; timhaka to tala hi leti nga lavekiki; ku na timhakanyana ta nkoka leti nga riki ehansi ka yin'we.	Xo phyama	3	30

RHUBIRIKI YA MBULAVULO WA XIJUMANI

VITO RA MUDYONDZI:-----

GIREDI: -----

	1	2	3
1. Makunguhatelo na malulamiselo ya vundzeni			
2. Thoni			
3. Ku vulavula			
4. Vuswikoti bya maendlelo			
5. Ndzemuko wa matirhiselo ya ririm hi vuxoperi			
Ntsengo			15

Mudyondzisi-----

Siku: -----

RHUBIRIKI YA MBULAVULO LOWU LULAMISIWEKE

VITO RA MUDYONDZI----- GIREDI: -----

	1	2
1. Vuswikoti byo endla ndzavisiso		
2. Makunguhatelo na malulamiselo ya vundzeni		
3. Thoni, mavulavulelo, vuswikoti bya maendlelo		
4. Ndzemuko wa matirhiselo ya ririm hi vuxoperi		
5. Mahlawulelo, maveketelelo na matirhiselo ya swipfuno swo yingiseriwa na swa mbonoyingisela		
NTSENGO		10

Mudyondzisi-----

Siku: -----